کوردستان

لەسەرەتاکانی سەدەی ١٩ی زایینی هەتا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی

د. کامران ئەمین‌ئاوە

پێرست

کورتە شوێنەوار و خەڵک ناسیی کوردستان 5
کوردستان لە گەمەی وڵاتە زلهێزەکاندا.................. 8
گرنگیی ئابووریی کوردستان.............................. 16
هەوراز و نشێوەکانی بزووتنەوەی کورد 25
کۆتایی.. 43
سەرچاوەکان 47

کورتە شوێنەوار و خەڵک ناسیی کوردستان
(ڕێژەی دانیشتووانی کورد و سنوورەکانی)

گەلی کورد وەک یەکێک لە کۆنترین گەلانی جیهان بە ئەژمار دێ. ڕەوتی پێکهاتنی قەومیی کورد[1] لە باکووری میزۆپۆتۆمیا (دوو چۆمان) ڕووی داوە. مێژووی کورد وەک یەکێک لەکۆنترین گەلانی جیهان دەگەڕێتەوە ساڵەکانی پێش زایین. یەکەمین بەڵگە مێژوویی‌یەکان دەربارەی کورد لە ئاسەواری ئاسۆری‌یەکانی هەزارەی سێهەمی پێش زایینیدا دیتراونەتەوە. کوردستان شوێنی هەوەڵین ئاسەوارەکانی شارستانییەتی سەرەتایی پێش زایینە. دۆزراوەکانی کرماشان سەلمێنەری بوونی ئینسان لە سەردەمی پالیۆلیتیک لە ڕایەڵی ئێرانە.[2] هەوەڵین بەڵگە حاشاهەڵنەگرەکانی نیشتەجێبوونی مرۆڤ کە لە ئەشکەوت و حەشارگەکانی چیای زاگرۆس لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دیتراونەتەوە لەباری مێژوویی‌یەوە دەگەڕێنەوە بۆ نێوەڕاستەکانی سەردەمی پالیۆلیتیک یان سەردەمی ماوستێریەن[3] لە دەوروبەری ١٠٠ هەزار ساڵی پێش زایین.

بە پێی ئەو کەندوکۆژانەی لە ساڵانی ١٩٤٩ و ١٩٥١ی ز لە ئەشکەوتەکانی بێستوون و تمتمە (لە دۆڵی نازلوو لە باکووری گۆمی ورمێ) لە لایەن گرووپێکی شوێنەوارناس بە سەرپەرستیی زانای ئەمریکایی پرۆفیسۆر کارلتۆن کوون[4] کراوە، ئاسەواری ئینسانی سەردەمی پالیۆلیتیک لەم

---

[1] Ethnogenesis
[2] Paleolithic
یەکەمین قۆناغی سەردەمی بەرد - دەستپێکی درووستکردنی ئامرازی بەردی بە دەست ئینسان
[3] Mousterian سەردەمی ماوستێریەن لە نیوان ساڵەکانی ١٦٠ هەزار هەتا ٤٠ هەزاری پێش زایینە
[4] Carlton Coon

شوێنانەدا دۆزراونەتەوە. دیتنەوەی دانە گەنم و ئامرازی تیژی لە بەرد درووستکراو، هەروەها ئاشی سەرەتایی لە گوندەکانی "ئاسیاو" و "تەپەی سەرا" لە نزیکی کرماشان پێشاندەری کشتوکاڵ و ژیانی گوندیی لە هەزارەکانی هەشتەم و نۆهەمی پێش زاپینە. هەروەها لە ناوچە شاخاوی‌یەکانی زاگرۆس، هەوەڵین ژیار لەسەر بنەمای کشتوکاڵ و ئاژەڵداری و ژیانی گوندی پێک‌هاتوە، ئەم گۆڕانە لە شێوازی ژیان لە هەزارەی حەوتەمی پێش زایین لە کوردستان و ئاسیای بچووک لە لایەن شوێنەوارناسەکانەوە سەلمێندراوە. دۆزینەوەی قەڵای جەرمۆ[5] لە لایەن رابێرت جان برێیدوود[6] مرۆڤ و شوێنەوارناسی ئەمریکایی لە ڕۆژهەڵاتی شاری کەرکووک لە باشووری کوردستان باشترین بەڵگە بۆ سەلماندنی ژیانی نیشتەجێیی و گوندیی لە هەزارەی حەوتەمی پێش زایین لەم ناوچەیەدایە. لە ناوچەکانی"پشت کێوی" لۆڕستان و "دەشتی ئەیوان"یش لە باکووری ئیلام، ئاوایی‌یەک دیتراوەتە کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی ٢٣٠٠ یان ٢٢٠٠ی پێش زایین.

کوردستان وەکوو وڵات و دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە هیچ نەخشەیەکی جیهانی‌دا تۆمار نەکراوە و زۆرتر مانا و مەفهوومێکی ئەتنۆگرافیکی[7] هەیە. کوردستان لە بەشی ناوەندیی ڕۆژئاوای ئاسیا کەوتۆتە نێوان ٣٤ – ٤٠ پلەی پانایی باکووری و ٣٨-٤٨ پلەی درێژایی ڕۆژهەڵاتی. درێژایی کوردستان لە ڕۆژئاواوە بۆ ڕۆژهەڵات نزیکەی هەزار کیلۆمیتر و لە باکورەوە بۆ باشوور لە ٣٠٠ هەتا ٥٠٠ کیلۆمێترە. بە گشتی پانتایی کوردستان نزیکەی ٤٥٠ هەزار کیلۆمیتری چوارگۆشەیە (٢٠٠ هەزار کیلۆمیتری چوارگۆشە لە تورکیا، پتر لە ١٦٠ هەزار کیلۆمیتری

---

[5] Jarmo

[6] Robert John Braidwood

[7] Ethnographic و خەلک ناسی، ڕەگەزناسی، لە ڕوانگەی نیشانە و تایبەتمەندییەکانی رەگەزیی‌یەوە

چوارگۆشە لە ئێران و نزیکەی ٧٥ هەزار کیلۆمیتری چوارگۆشە لە عێراق، هەروەها ١٥ هەزار کیلۆمیتری چوارگۆشە لە سووریا).[8] کوردستان تا ڕادەیەک شکڵی چەماوە یان کەوانەیی هەیە. لای دەرپەڕیوی بەرەو باکووری ڕۆژهەڵاتە، واتە شوێنێکە کە پاڵی بە ناوچەکانی باشووری قەفقازەوە داوە. [9]

دیاریکردنی سنوورەکانی کوردستان بە وردی، بە هۆی نەبوونی دەوڵەتێکی سەربەخۆ کارێکی هاسان نیە و تەنیا دەکرێ باس لە سنوورە ڕێژەیی‌یەکانی کوردستان بکرێ. سنوورە مێژوویی و قەومی‌یەکانی کوردستان، هێڵەکانی سنوور و کەشەونی کوردستان لە سەدەی نێوەڕاست لە لایەن بیرمەند و مێژووناسی کورد میرشەرەف خانی بەدلیسی‌یەوە لە ساڵی ١٥٩٦ی ز دا بەم چەشنە دیاری کراون: "سنوور و کەوشەنی وڵاتی کوردان – کە ناوی کورردستانە – لە سەر لێواری دەریای هورمزەوە – کە لەسەر کەناری دەریای هیند هەڵکەوتوە – دەست پێدەکا و لەوێوە بە خەتێکی ڕاست دەکشێ و دێ هەتا لە مەڵبەندی مەڵاتیە و مەرعش دەپڕێتەوە. وڵاتی فارس و عێراقی عەجەم، ئازەربایجان و ئەرمەنستانی چکۆلە و ئەرمەنستانی گەورە، دەکەونە لای باکووری ئەو خەتەوە. عێراقی عارەب و مووسڵ و دیاربەکر دەبنە باشووری ئەم سنوورە. سەرەڕای ئەوەش هۆز و تیرە زۆر و زەوەندەکانی کورد لەو پەڕی مەڵبەندی ڕۆژهەڵاتەوە دایانگرتوە و تێیدا بڵاو بوونەتەوە و ئەو سەریان گەیوەتە ئەو پەڕی مەڵبەندی خۆرنشین".[10]

---

[8] لازاریف، محوی و ... کردستان معاصر، صص ١٥-١٤ترجمه کامران امین آوه، چاپ دوم، نشر روشنگری، آلمان ٢٠١٧

[9] ن. ز. مۆساکی، کوردستان: سامان و سیاسەت، بەرگی یەکەم، لاپەڕەی ١٢، ئەنستیتووی ڕۆژهەڵاتناسی، مۆسکۆ ٢٠٠٥

[10] میرشەرەف خانی بدلیسی، شەرەفنامە، مێژووی ماڵەمیرانی کوردستان، لاپەڕەی٢٢-٢١ وەرگێرانی مامۆستا هەژار، چاپی هەشتەم. پەخشانگای پاییز، تاران ١٣٩٣

کوردەکان بەشێکی بەرچاو لە ڕێژەی دانیشتووانی ڕۆژئاوای ئاسیایان پێکهێناوە. لەبەر نەبوونی سەرچاوە و سەرژمێرییەکی زانستی ناکرێ ڕێژەی کوردەکان لە کۆتایی سەدەی ١٩ و سەرەتاکانی سەدەی ٢٠ی ز. بە وردی حیساب بکرێ. بە پێی بەراوردی کتێبی"زەرد"ی فەڕانسە ڕێکەوتی ١٨٩٢ی ز ڕێژەی دانیشتووانی کوردستانی عوسمانی ٣,١٢,٨٧٩ کەس بووە، بە باوەڕی شێخ مەردۆخ ئەگەر کوردەکانی ئێرانیشی لێ زیاد بکەین ئەم ژمارەیە بە نزیکەی ٥ میلیۆن دەگا[11] [یرواند ئابراهامیان لە کتێبی "ئێران لە نێوان دوو شۆڕش"دا باس لە ڕێژەی ٨٠٠ هەزار کوردی ئێران لە ساڵی ١٨٥٠ی زدا دەکات].[12]

لە کۆتاییەکانی دەیەی سێهەمی سەدەی بیستەمدا ڕێژەی تەواوی کوردەکان ٧,٥ میلیۆن بووە. لەوە دەچێ ڕێژەی کوردەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە کۆتایی دەیەی دووهەمی سەدەی ٢٠، بێ لەبەرچاوگرتنی لوڕ و بەختیارییەکان وەکوو خزمی ئەتنیکیی ئەوان، یەک و نیو هەتا ٢ میلیۆن بووبێ. [13]

کوردستان لە گەمەی وڵاتە زلهێزەکاندا

لە کۆتایی سەدەی ١٨ و سەرەتای سەدەی ١٩ی زایینیدا، ڕۆژئاوای ئاسیا پاش چەندین سەدە شەڕ و دژبەریی ئێران و عوسمانی، تووشی گۆڕانێکی خێرا هات. ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و نزیک، هەر وەها نیشتمانی کوردان

[11] شیخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ کرد و کردستان و توابع یا تاریخ مردوخ، جلد اول، عده نفوس کردستان ص ٥٨، چاپ دوم، ١٣٥١

[12] یرواند آبراهامیان، ایران در بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، جدول شماره ١، ساختار قومی ایران ص ١٦، نشر نی، چاپ شانزدهم، تهران ١٣٨٩

[13] لازاریف و ... تاریخ کردستان صص، ١٧١ و ١٧٢، مسکو ١٩٩٩، ترجمه فارسی، منصور صدقی و کامران امین آوه، انتشارات فروغ، ، کلن، آلمان ١٣٨٦

بوو بە مەیدانی ململانێی زلهێزە جیهانیی‌یەکان وەکوو ڕووسیە، ئینگلیس و فەڕانسە، و پاشان ئوتریش (نەمسا) و ئەڵمان کە بە هۆی لاوازبوونی تورکەکان خەریکی مامەڵەکردن لەسەر خاکی عوسمانی بوون. بۆ وێنە فەڕانسە دەستی بەسەر باکووری ئەفریقادا، بریتانیا بەسەر ڕۆژهەڵاتی عەرەبی و ڕۆژهەڵاتی مدیترانەدا و ئوتریش و ئیتالیاش دەستیان بە سەر باڵکان و ناوچەی دەریای سووردا گرت. شەڕەکانی ڕووسیە - عوسمانی و ڕووسیە - ئێران لە دەیەی ١٨٢٠ی زایینی‌دا بوون بە هۆی پێوەستبوونی گورجستان، باکووری ئازەربایجان و ڕۆژهەڵاتی ئەرمەنستان بە ڕووسیە و نزیکبوونەوەی سنووری ئەم وڵاتە لە کوردستان و کاریگەریی ڕاستەوخۆ و ناراستەخۆی مۆسکۆ لە سەردەمی تزاردا، هەروەها باڵشویکەکان پاش بە دەسەڵاتگەیشتنیان لە ئۆکتۆبری ١٩١٧ی لە ژیانی سیاسی و چارەنووسی دواتری کوردان.

لە سەرەتاکانی سەدەی ١٩ی‌زدا کوردستان بەگشتی هاتە نێو گۆڕەپانی ململانێ و بەرژەوەندی‌یەکانی ڕووسیە و ئینگلیسەوە. هەتا کۆتایی ئەم سەدەیە، سەرەڕای گۆڕانی بارودۆخی نێونەتەوەیی لەم ناوچەیەدا، بەستێنێکی باشی بۆ گەشەسەندنی شۆڕشی ڕزگاریخوازانەی کورد پێکهێنابوو؛ بەڵام ڕکەبەریی وڵاتە زلهێزەکانی ڕۆژئاوا و ڕووسیە لەسەر کوردستان، هەروەها بەرژوەندی‌یان لە مانەوەی دەسەڵاتی تاران و ئەستەنبووڵێکی لاواز و دەستەمۆدا، بووە بەربەستێکی جیددی لەبەر دەم بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی گەلی کورد.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا بارودۆخی ناوچە تووشی گۆڕانێکی بنەڕەتی هات، ترسی ڕووسیە و بریتانیا و فەڕانسە لە ئەڵمان کە بە هۆی گەشەکردنی خێرای هێزی سپایی و ئابووریی تێدەکۆشا جی‌ێپێی خۆی لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا بە هێزتر بکا، بوو بە هۆی نزیکبوونەوەی ئەم کۆنە ڕەقیبانە، هەروەها دابەزینی هەستیاریی لەندەن و پاریس لە پاراستنی یەکپارچەیی خاکی ئێران و عوسمانی

کە بۆ پێشگیریی لە دەستدرێژیی ڕووسیە کەڵکیان لێ وەردەگرت. گرێبەستی ئینگلیس و ڕووسیە لە ٣١ی ئاگوستی ١٩٠٧ی زدا لە پێوەندی لەگەڵ ئێران، ئەفغانستان و تەبەت دا ڕەنگدانەوەی بەرچاوی ئەم سیاسەتە بوو. بەپێی ئەم گرێبەستە تەواوی باکوور و باکووری ڕۆژئاوای ئێران واتە تەواوی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بوو بە ناوچەی ژێر نفووزی ڕووسیە، و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێران بە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی ئینگلیس. ئەڵمان کە پشتیوانی عوسمانی بوو تێدەکۆشا تەواوی ئەو وڵاتە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی و پەرە بە نفووزی خۆی لە ئێراندا بدا.

وا دەهاتە بەرچاو کە گۆڕانی بارودۆخی نێونەتەوەیی و هەوڵی وڵاتە زلهێزەکان بۆ سەرلەنوێ دابەشکردنەوەی جیهان و بەتایبەتی عوسمانی و ئێران، هەروەها پشتگیریی ئەوان لە گەلی کورد ڕێخۆشکەری سەرکەوتنی کوردان و پێکهاتنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان بێ، تا ئەو ڕادەیە کە بەشێک لە ڕێبەرانی کورد وەکوو عبدالرزاق بدرخان لە سەردەمی تزار و خالد بەگ جوبرانلی[14] لە دەورانی باڵشویکەکاندا دەیانەویست لە ژێر سێبەری ڕووسیەدا کوردستانێکی سەربەخۆ پێک بێنن، بەڵام ڕووسیە و تەواوی وڵاتە ڕۆژئاواییەکان تەنیا بە پێی پێگە و وەزعییەتی ستراتێژیکیی کوردستان لە ناوچەکانی ئاناتۆڵی، باشووری قەفقاز، ئێران و ڕۆژهەڵاتی عەرەبی، دەیانەویست لە پێناوی سیاسەتە داگیرکەرانە و بەرژوەندییەکانی خۆیاندا کەڵکی لێوەربگرن، دەنا قەت

---

[14] لە ساڵی ١٩٢٢ زایینی "کۆمیتەی سەربەخۆیی کوردستان (ئەرزروم)" بڕیاری دا بە یارمەتی و لە ژێر سەرپەرستی سیاسی ڕووسیەی سۆڤییەتی بە مافی خۆی بگات. سەرهەنگ خالد بەگ جوبرانلی سەرۆکی ئەم کۆمیتەیە لە سەرەتای دەستپێکی کۆنفرانسی لۆزاندا لە نامەیەکدا کە بۆ نوێنەری حکوومەتی سۆڤییەتی نووسی "[...] دڵساردە لە یاریدەی ڕاستگۆیانەی ئینگلیس بۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ. هەروها بۆ وەدیهێنانی ئەو ئامانجە، چاوەڕوانی پشتیوانی ڕووسیەی سۆڤییەتییە بۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ لە ژێر سەرپەرستی ڕووسەکاندا.

پاڵپشتێکی ڕاستەقینە بۆ بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی کورد و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان نەبوون.

بەم پێیە لە کۆتایی سەدەکانی نێوەڕاست و دەستپێکی چەرخی نوێدا، کوردستان شوێن و پێگەیەکی تایبەتی لە پێوەندیەکانی عوسمانی و ئێران، هەروەها ڕووسیە و وڵاتانی ڕۆژئاواییدا هەبوو، کە تەواوی هێزی خۆیان خستبووە گەڕ هەتا هێژێمۆنیی خۆیان لە ڕۆژهەڵاتی نزیک واتە شوێنێک کە کوردستان نەخشێکی ستراتێژیک و ناوەندیی تێدا هەبوو، مسۆگەر بکەن.

یەکێک لە پاڵنەرە سەرەکیەکانی دەستپێکی شەڕی یەکەمی جیهانی لە ئاگوستی ١٩١٤ی ز. لە نێوان ئوتریش- ئەڵمان و بەرەی ئینگلیس، فەرانسە و ڕووسیەدا، دابەشکردنی وڵاتە کۆڵۆنیەکان (داگیرکراوەکان) بوو.

شەڕی یەکەمی جیهانی(ئاگوستی ١٩١٤ی ز- نوامبری ١٩١٨ز.) وەکو گەورەترین کارەساتی سەدەی بیستەم، بوو بە هۆی زیانێکی گەورەی ماڵی و گیانی لە ئاستی جیهاندا. لەم شەڕەدا ٧٣ میلیۆن و ٥١٥ هەزار هێزی نیزامی بەشدارییان کرد[٦٠ میلیۆنی ئورووپایی بوون[15]]، ئاکامەکەی ١٠ میلیۆن کوژراو، ٢٠ میلیۆن بریندار و سەقەتکراو[16]، هەروەها مردنی ١٠ میلیۆن بە هۆی نەخۆشی پەتایی[17] و برسییەتی، و نوقمبوونی شەش هەزار کەشتیی بازرگانی بە بارەکانیانەوە بووە. [18] لە کوردستانیش ئەم شەڕە گەلی کوردی بە گشتی تووشی زیان و ئازارێکی زۆری ماددی و ئینسانی کرد. شەڕی یەکەمی جیهانی لە کوردستان هۆکاری قاتوقڕی و مردن بە هۆی برسییەتی، نەخۆشی، تاڵان و وێرانکردنی شار و

[15] World War I, https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_I

[16] Handicapped, سەقەت، پەککەوتە، کەمئەندام ، عەیبدار

[17] Epidemic

[18] ئەنسیکلۆپێدیای مێژووی سۆڤییەتی، ، بەرگی ١٠، لاپەڕەی ١٠٠١-١٠٠٠، مۆسکۆ،١٩٦٧

http://adverbum.org/ru/sovetskaja-istoricheskaja-enciklopedija10

گوندەکان بوو. گۆڤاری"رعد" ڕێکەوتی ٢٢ی نوامبری ١٩١٧ی ز. لەم پێوەندی‌یەدا باس لە نەبوونی نان و دانەوێڵە و مردنی ڕۆژانەی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە هۆی برسییەتی‌یەوە دەکا. مەک داول لە کتێبی "مێژووی هاوچەرخی کورد"دا باس لە هەژاری و داماویی و برسییەتیی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ئێران بە هۆی وێرانکردنی دێهاتی ئەم ناوچەیە لە لایەن سپای ڕووس و تورک و تەنانەت وێرانکردنی بەیەکجاری سابڵاغ بە دەست رووسەکانەوە دەکا. لە کۆتایی‌یەکانی ساڵی ١٩١٧ی زایینیدا بەشێکی بەرچاو لە خەڵکی دەوروبەری سابڵاغ و سلێمانی بە هۆی برسییەتی گیانیان لەدەست دا. "لە ساڵەکانی شەڕدا پتر لە نیوەی خەڵکی ورمێ تێداچوون و ژمارەی دانیشتوانی لە ١٥٠ هەزار کەسەوە گەیشتە ٦٥ هەزار."[19]

ڕێژەی دانیشتووانی شاری سلێمانی لە ٢٠ هەزار کەسەوە لە نزیکەی نوامبری ١٩١٨ی دا هاتە سەر ٢٥٠٠ کەس. بە وتەیەک هەموو بەیانیەک تەرمی مردووەکانیان لە بازاڕ کۆ دەکردەوە و لە بەشێک لە ماڵەکان خەڵک مناڵە مردووەکانیان دەخوارد. خێڵی برادۆستیش کە لە سەرەتای شەڕدا هەزار بنەماڵە دەبوو، لە کاتی ناوبراودا تەنیا ١٥٧ بنەماڵەی لێ مابۆوە، هەروەها لە سی و چەند گوندی ئەم خێڵە لە بەشی ڕەواندوز هیچ کەس نەمابۆوە. بە پێی ئەوەی کە پانتایی‌یەکی بەرچاو لە خاکی کوردستان گۆڕەپانی شەڕی هێزەکانی بەشداری شەڕ بوو، زۆربەی خاکی کوردستان، لە بایەزیدی باکوورەوە هەتا خانەقین لە باشوور، و لە ڕۆژئاوا هەتا ئەرزنجان و مووش بە تەواوی وێران کران".[20]

---

[19] او. ای. ژیگالینا، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە ئێران(ساڵەکانی ١٩٤٧-١٩١٨) لاپەڕەی ٢٤، دەزگای زانست، مۆسکۆ، ١٩٨٨

[20] دیوید مک داول، تاریخ معاصر کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، انقلاب، ناسیونالیسم و جنگ، صص٢٠٤-٢٠٢، چاپ دوم، پائیز ١٣٨٣ تهران

لە باکووری کوردستانیش لە درێژایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا نزیک بە ٧٠٠ هەزار کورد لە نیشتمانی خۆیان دوور خرانەوە، نزیک بە نیوەی ئەم کەسانە لە ڕێگادا بە هۆی برسییەتی و نەخۆشی گیانیان لەدەست دا. [مێژووناسی کورد ئەمین زەکی بەگ لە کتێبی کورتە مێژووی کورد و کورستان، بەرگی یەکەمدا باس لە دوورخستنەوەی ٧٠ هەزار کەس دەکات[21] بەڵام بەشێک لە سەرچاوە رووسییەکان، هەروەها جاناتان رەندڵ[22] باس لە ٧٠٠ هەزار کەس دەکەن] بەشێکی زۆر لە ناوچەکانی باکوور و ڕۆژئاوای کوردستان بەیەکجاری لە کورد بەتاڵ کرابوون. لەوە دەچێ لە شەڕەکانی نێوخۆی عوسمانیدا نزیک بە ٤٠٠ هەزار کورد کوژرابن.[23]

شەڕی یەکەمی جیهانی بوو بە هۆی تێکچوونی وەزعییەتی ئابووریی – بەرهەمهێنان و پێوەندییە بازرگانییەکانی کوردستان. بۆ وێنە لە سالەکانی ١٩١٦-١٩١٥ لە گومرکی کرماشاوە بایی ١٩ میلیۆن قران تەنراوی جۆراوجۆر و ٥ میلیۆن قەند هاوردە کرابوو، بەڵام ئەم ژمارەیە لە ساڵی ١٩١٨-١٩١٧ هەتا ١ میلیۆن قران کەمی کرد.[24]

بەگشتی لە سەرەتای نوامبری ١٩١٤ی زایینیدا بە پێوستبوونی دەوڵەتی عوسمانی بە یەکێتیی ئەڵمان-ئوتریش، مەجارستان و بوڵغارستان، هەروەها هێرش و داگیرکردنی بەشێکی بەرچاو لە خاکی ئێران لە لایەن بەشدارانی ئەم شەڕەوە [سەرەڕای ڕاگەیاندنی بێلایەنیی ئێران لە لایەن ئەحمەدشای قاجارەوە]، هەر

[21] محمد امین زکی بیگ، زبده تاریخ کرد و کردستان، جلد اول، ص ١٩١ ترجمه یدالله روشن اردلان، نشر توس ١٣٨١، تهران

[22] جاناتان رندل، با این رسوایی چە بخشایشی، ص ٢٥، ترجمه ابراهیم یونسی، انتشارات پانیذ. ١٣٧٩ تهران، هەروەها لازاریف و ... تاریخ کردستان، ص ١٦١، ترجمه م. صدقی، ک. امین آوه، انتشارات فروغ، کلن، آلمان ٢٠٠٧

[23] ج. رندل ، با این رسوایی چە بخشایشی ص ٢٥

[24] علی گلاویژ، مناسبات ارضی در کردستان(فروپاشی نظام عشیرای) چاپ اول ، ص ٦٨، انتشارات روزبه ١٣٦١، تهران

دوو بەشی کوردستان کران بە گۆڕەپانی شەڕ و ململانێی دوو بەرەی شەڕ. ڕووسیە لە باکوورەوە؛ عوسمانی بە پشتیوانیی ئەڵمان لە ڕۆژئاوا و ئینگلیسیش لە باشووری ئێرانەوە سنوورەکانی ئەم وڵاتەیان تێپەڕاند. لەم کاتەدا هەوڵی وڵاتە بیانییەکان لە کوردستان تەنیا کەڵکوەرگرتن لە هێزەکانی کورد لە پێناوی بەرژەوەندیی کاتییان لەم شەڕەدا بوو.

لە سەرەتای شەڕەکەدا عەشایری کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان زۆرتر پشتیوانییان لە عوسمانی دەکرد، بەڵام پاشەکشەی عوسمانی و پێشڕەویی ڕووسیە لە بەرەکانی شەڕ بوو بە هۆی گۆڕانی بارودۆخی ئەم ناوچەیە و نزیکبونەوە و دەستپێکی پێوەندیی سەرۆکعەشیرە، بەگ، دەرەبەگ و شێخ و ئاغاکانی کوردستان لەگەڵ ڕووسەکان. ڕووسەکان کە هەتاساڵی ١٩١٧ی ز. تەواوی ڕۆژهەڵات و بەشێکی گەورە لە باکوور و ڕۆژئاوای کوردستانیان داگیر کردبوو، دەیانەویست جێ‌پێی خۆیان لە کوردستان بە هێزتر بکەن و لە کوردەکان دژ بە تورکەکانی عوسمانی، ئینگلیس و سیخوڕەکانی ئەڵمان کەڵک وەربگرن.

١٧ی ژوئەنی ١٩١٧ی ز. لە دەوروبەری کرماشان یەکەمین کۆنگرەی عەشایری کورد لە مێژووی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا پێک هات. لەم کۆنگرەیەدا ڕێبەرانی کورد خوازیاری دۆستایەتیی کورد و رووس و هاوکاریی دوولایەنە بوون. لە کۆنگرەی دواتر لە ٤ی سپتامبری هەر ئەو ساڵەدا لە شاری سنە، ٢٧ سەرۆک عەشیرەی کورد لەگەڵ ژەنراڵ "باراتۆف" ڕێککەوتننامەی ڕووس و کوردیان واژۆ کرد. لە باشووری کوردستانیش ڕێبەرە بە ناوبانگەکانی کورد وەکوو سەید عەبدوڵڵا، سەید تەها و شێخ مەحموودی حەفید بۆ وەدەستهێنانی پشتیوانیی ڕووسەکان پێوەندی‌یان بە نوێنەرانی دەوڵەتی و فەرماندەی سپای ڕووسیە لە ئێران و عێراق گرتبوو.

بەڵام شۆڕشی سۆسیالیستیی ڕووسیە لە ئۆکتۆبری هەر ئەو ساڵەدا بوو بە هۆی گەڕانەوەی سوپای ڕووس بۆ

ڕووسیە و گۆڕانی بنەڕەتی لە بارودۆخی سیاسی و نیزامیی کوردستان و ناوچەکانی دەوروبەر، بە تایبەتی ئاڵۆزترکردنی وەزعییەتی کورد و هەڕەشەی جیددیی تورکەکان لە ناوچە کوردییەکاندا.

سوپای تورک پاش ئەوەی ڕووسەکان لە ئاوریلی ١٩١٨ دا باکووری ڕۆژئاوای ئێرانیان چۆڵ کرد، هێرشیان کردە سەر خاکی کوردستان و ئازەربایجانی ئێران و پاشان بەرەو سنوورەکانی قەفقاز پێشڕەویان کرد. تورکەکان لە ١٤ی ژوئەنی ١٩١٨دا تەورێزیان داگیر کرد و لەمانگی ئاگوستی هەر ئەوساڵەدا تەواوی ئازەربایجانی ئێران و ناوچەکانی باشووری کوردستانی ئێران (باکووری گۆمی ورمێ)یان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. بەم پێیە لە نێوەڕاستەکانی ساڵی ١٩١٨ سەرانسەری باکووری رۆژئاوای ئێران بەسەر دوو ناوچەدا دابەش کرابوو. تورکەکان بەشی ڕۆژئاوا و ئینگلیسییەکان بەشی ڕۆژهەڵاتیان لەژێر دەستدا بوو و هەر دوو لا هەوڵیان دەدا پشتیوانیی عەشایری کورد و ئازەری وەدەست بێنن و وا بنوێنن کە هێزی رزگاڕکەری کوردستانن، بەڵام ئەم هەوڵ و بانگەشەکردنانە تەنیا بۆ کەڵکوەرگرتن لە کوردەکان بۆ دەرکردنی هێزی ڕەقیب لە کوردستان و دابینکردنی دەسەڵاتی خۆیان لە ئێران و میزۆپۆتۆمیا (دووچۆمان) بوو. پاش خۆبەدەستەوەدانی عوسمانی، بە پێی گرێبەستی ئاشتی مودرۆس[25] لە ٣٠ی ئوکتۆبری ١٩١٨ی ز. هەروەها دەوڵەتی ئەڵمان ١٢ ڕۆژ پاشتر، شەڕی یەکەمی جیهانی کۆتایی پێ هات. لە کۆتایی ئەم ساڵەدا ئینگلیسییەکان بە گرتنی شاری مووسڵ تەواوی باشووری کوردستانیان خستە ژێر کۆنترۆڵ و دەسەڵاتی خۆیانەوە.

تەواوبوونی شەڕ کۆتایی بە ژیانی سیاسیی ئیمپراتووریی عوسمانی هێنا کە سێ قاڕرەی ئاسیا، ئەفریقا و ئورووپای بەیەکەوە لکاندبوو. بە وتەی جواهر

---

[25] Mudros

لەعل نەهڕۆ "ئەم ئیمپڕاتووریە لە حاڵەتی"بەڵای خودایی ئوروپا" هاتە دەر و بوو بە "پیاوی نەخۆشی ئوروپا".

ئەم شەڕە نەک سوودێکی بۆ کوردستان لە ڕەوتی پێکهێنانی کیان و دەوڵەتی کوردی نەبوو، بەڵکوو بوو بە هۆی زەرەر و زیانێکی بەرچاوی ماددی و مرۆڤیی بۆ خەڵکی کوردستان. بە پێی ڕێککەوتننامەی سایکس- پیکۆ لە سپتامبری ساڵی ١٩١٦ دا [مارک سایکس نوێنەری ئینگلیس و فرانسوا ژۆرژ پیکۆ نوێنەری فەڕانسە] پاش تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانی، بەشی عوسمانیی کوردستانیان لە نێوان ٣ وڵاتی عێراق و سووریا و تورکیادا دابەش کرد. بەشی باکوور و رۆژئاوای کوردستان چووە نێو پێکهاتەی تورکیا؛ باشوور بۆ نێو عێراق کە لە ژێر کۆنتڕۆڵی ئینگلیسدا بوو، هەروەها باشووری ڕۆژئاوا بۆ نێو سووریا کە سەر بە فەڕانسە بوو. گۆڕانی جوغرافیای سیاسیی کوردستان بوو بە هۆی چوونی بەشی عەرەبیی کوردستان واتە سووریا و عێراق بۆ نێو گۆڕەپانی دەسەڵاتی راستەوخۆی وڵاتە ڕۆژئاوایی‌یەکان. بەم پی‌یە دابەشکردنی ئیمپراتووریی عوسمانی بە پێی سیناریۆی وڵاتە زلهێزەکان و هاوسەنگیی ئەوان لە ئاستی جیهان و ڕۆژهەڵاتی نزیکدا کە بەشی بەرچاوی خاکی کوردستانیشی لەخۆ دەگرت، بارودۆخی کوردستان و ڕەوتی خەباتی کوردی لە بازنەی ٣ وڵاتی تازە پێکهاتوو ئاڵۆزتر و سەختتر و چارەنووسی ئەم نەتەوەیەی تاڵتر و ناخۆشتر کرد. لەوە بەولا کورد دەبوو بۆ مافی چارەنووسی خۆی لەگەڵ چوار وڵاتی داگیرکەر خەبات بکا کە هەرکامیان لە کردەوەدا سەر بە وڵاتێکی زلهێزی جیهانی بوون.

گرنگیی ئابووریی کوردستان

فاکتەری نەوت گرنگی‌یەکی زۆری بە وەزعی ژێئوپۆلیتیکی کوردستان داوە. باشووری کوردستان هاوکات

لەگەڵ خوزستانی ئێران هەتا نێوەڕاستەکانی سەدەی بیستەم ناوەندی سەرەکیی دەرهێنانی نەوت بوو.

سێر گادفری ڕۆلێس درایڤر ڕۆژهەڵاتناسی بریتانیایی لە بابەتێک بە ناوی "بەرهەمی سروشتی و پیشەسازی باکوری کوردستان" بەم چەشنە باس لە نەوتی کوردستان دەکا: "مەعدەنەکانی چیاکانی زاگرۆس خاوەنی گرنگایەتی زۆرن، لەبەر ئەوەی چاڵی ناوداری نەوتیان تێدا هەڵکەوتوە و رسووباتی خوێی بەرد و بەردی ئاهەکیان لێیە. شوێنە خاوەن نەوتەکانی ئێران بە باشی دەکشێنە ناو ڕۆژئاوای شاری مووسڵ، و بەناو بەردەئاهەکی قیرین و کانیاوە سولفورییەکانی لێوار دێجلەدا دەڕۆن و تا مەندەلی – ئەو شوێنەی وا لە ساڵی ١٨٧٤دا مایسنێر (Meissner) باسی چاڵە نەوتەکانی کردوە، دەکشێنە خوارەوە. لە ساڵی ١٨٩٢دا ٣٠ چاڵە نەوت لە هەمان ئەو شوێنەدا هەبووە کە نەوتی لێ هەڵینجراوە و بە باری وشتر براوەتە بەغدا. گرنگایەتی ئەو پشتێنە نەوتە لەو ڕاستیەدایە، کە کەوتۆتە نزیک شیوەکانی چۆمی دیجلە، بە درێژایی ئەو هێڵە ئاسنەی کە بەبێ هیچ گومانێک دەگاتەوە هێڵی ئاسنی نێوان ئاسیای بچووک و بەغدا.[26]

پێش کۆتایی‌هاتنی سەدەی نۆزدەی زایینی بەشێک لە کارناسە ڕۆژئاوایی‌یەکان بە چەشنێکی جیددی خەریکی کەندوکۆژ لە مەیدانە نەوتی‌یەکانی بابەگوڕگوڕ بوون کە هێشتا کەڵکیان لێوەرنەگیرابوو. بە پێی لێکۆڵینەوەکانی "ژان ژاک دو مۆرگان"ی[27] فەڕانسەیی لە ساڵی ١٢٧١ی هەتاویدا پانتایی شوێنی پاشەکەوتکردنی نەوتی ژێرزەوی لە کوردستان نزیکەی ٣٠٠ کیلۆمێتر و لە درێژایی ناوچەکانی کەرکووک هەتا خانەقین و کێوەکانی کوێخای پشت قەسری شیرین بووە. لە ساڵی ١٩٠٣ی زدا

---

[26] درایڤر و کورد، کۆمەڵەی پێنج وتار، لاپەڕەی ١٣١-١٣٠، وەرگێران ئەنوەری سوڵتانی، بنکەی ژین سلێمانی ٢٠٠٥

[27] Jacques Jean Marie de Morgan

ئەستەنبووڵ مافی دەرهێنان و کەڵکوەرگرتن لە مەیدانە نەوتی‌یەکانی ناوچەی ناوبراو و پاش ساڵێک ئی مووسڵیشی دا بە ئەڵمان. سەرنجڕاکێش ئەوەیە، سەرەڕای کێشە و دوژمنایەتیی دێرینەی کۆمپانی‌یە نەوتی‌یەکانی ئینگلیس و ئەڵمان، ئەم دوو وڵاتە ساڵی ١٩١١ی ز پێکەوە شیرکەتێکی هاوبەش بە ناوی" کۆمپانیای نەوتیی تورک" یان بۆ دەرهێنانی نەوتی مووسڵ دامەزراند. [28]

بێجگە لە نەوت، کوردستان بازاڕێکی باش بۆ فرۆشتنی شتوومەکی وڵاتە ڕۆژئاوایی‌یەکان، و بە تایبەتی ئینگلیس، ڕووس و ئەڵمان وەکوو پارچە، قەند، قاپوقاچاغ، نەوت، شەمچە و لەم چەشنە کەلوپەلانە بوو. ئەم هاوردانە ڕۆڵێکی گرنگیان لە گۆڕانی شێوەی ژیان و پەرەسەندنی پێوەندیی شتوومەک- پارەیی لە کۆمەڵگای کوردستاندا هەبووە. ئاژەڵداری هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە گرنگترین چالاکیی ئابووری لە کوردستان بوو، بەڵام لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بەملاوە ئەم وڵاتە بوو بە بەرهەمهێنەری دوو بەرهەمی پارەساز واتە لۆکە و توتن. نیوەی دووهەمی سەدەی ١٩ی ز. لە ژێر کاریگەریی نفووزی سەرمایەی بیانیدا، لە کوردستانیش کشتوکاڵ بە زیانی بەرتەسککردنەوەی ئاژەڵداری پەرەی‌گرت و ئاڵوگۆڕی پەیتاپەیتای پێکهاتەی ئابووریی گوندی بوو بە هۆی زێدەبەرهەمهێنانی گەنم، برینج و تەنانەت قامیشی شەکر، لۆکە و دانەوێڵە.

لە کۆتایی سەدەی ١٩دا مەڕ و ماڵاتی شارەکانی ئەستەنبووڵ، دیمەشق، حەڵەب و بەیرووت لە کوردستانەوە مسۆگەر دەکرا و یەکونیو میلیۆن سەر مەڕ

[28] کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، کۆڕی زانیاریی، لاپەڕەی ٤-٣، بەغداد ١٩٧٥

بۆ فرۆشتن تەنیا بۆ شاری قوستەنتەنییە[ئەستەنبووڵ] ناردرابوو.[29]

درایڤریش باس لە لەوەڕاندن و بەخێوکردنی مەڕو بزنی زۆر یاخود ئەسپ و ماڵاتی دیکە لە پارێزگای دیاربەکر و وان دەکا، لەوەدەچێ لە ساڵی ١٩٠٦دا تەنیا لە پارێزگای واندا زیاد لە ٣ ملیۆن مەڕ بەخێوکرابێ، بەڵام لەو ساڵە بەدواوە، ئەو ژمارەیە زۆر لەکەمی داوە. بازرگان لە ئەستەنبووڵ، سووریا و میسرەوە بەهاران بۆ کرینی مەڕ و ماڵات بۆ ئەم دو پارێزگایە هاتوون. هەروەها هەر لەو دو پارێزگایەوە بەڕە و قاڵی لە ڕێگای کەنداوی فارسەوە بۆ ئورووپا هەناردە کراوە.[30]

ساڵی ١٨٦٩ی ز. هیندییەکان لە ڕێگای بەغداوە بۆ کۆکردنەوەی بەنگ (شاینە، شادانە) هاتوونە ویلایەتی بانە.[31] لە نیوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدە پەرەسەندنی بازرگانی بۆتە هۆی گەشەکردنی خێرای شارەکانی سابڵاغ، کرماشان و کەرکووک - وەکوو ناوەندی گرنگی بازرگانی لە کوردستان. شاری دیاربەکر بە هۆی نەخشی بەرچاوی لە بازرگانیی نێوان کوردستان و ئازەربایجانی ئێران، هەروەها وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و ئورووپا وەک "ئەستەنبووڵی ثانی" پێناسە کراوە.[32]

کرماشان یەکێک لە ڕێگاکانی پێوەندیی ئێران و ڕووسیە لەگەڵ ناوچە عەرەبی‌یەکان، هەروەها هەناردەکردنی خورمای وڵاتە عەرەبی‌یەکان بۆ ڕووسیە بووە. ساڵی ١٨٨٩ی ز. لە کرماشانەوە بایی ٤ هەزار لیرە فەڕش، ٣٠

[29] لرچ، پژوهش در باره کردهای ایرانی و کلدانیهای اسلاف آنها، کتاب اول – پتربورگ – ١٨٥٦ – ص ٢٤(روسی) وەرگیراو لە کتێبی مناسبات ارضی در کردستان(فروپاشی نظام عشیرەای)، ص ٥٧،

[30] درایفر و کورد، کۆمەڵەی پێنج وتار، لاپەڕەی ١٢٨، چاپ اول ١٣٦٩،

[31] منشآت فرهاد میرزا معتمدالدوله، تصحێح غلامرضا طباطبایی ص ١٧٥، شرکت چاپ و انتشارات علمی تهران

[32] خورشید افندی، سیاحت نامه صص ٢٧١- ٢٧٠ وەرگیراو لە کتێبی مناسبات ارضی در کردستان، ص ٥٧،

هەزار لیرە مەڕ، ٢ هەزار لیرە خوری،٣٠ هەزار لیرە ڕۆن، ٣٧٧ هەزار لیرە دانەوێڵەی جۆراوجۆر و مازگ (مازوو)، کشمیش و کەتیرە و تووتن و هتد هەناردەی دەرەوەی کوردستان کراوە. مۆرگان لە ساڵی١٨٩١ی زدا باس لە کشتوکاڵی تریاک لە ویلایەتی کرماشان و دامەزراندنی کارخانەی تریاک لە لایەن عەرەبێکەوە دەکا کە تریاکی بۆ هیندوستان هەناردەی کردوە[33]. لە مەریوانەوە ساڵانە بەلانی کەمەوە هەزار بار (هەر بار نزیکەی ٨ پووت) تووتن هەناردەی سلێمانی کراوە. مەریوان هەروەها لەسەدا ٢٥ی تووتنی تەواوی ئێرانی مسۆگەر کردوە.[34]

ساڵی ١٩٠٤ز. لە شاری مەراغە لقەکانی دوو شیرکەتی ڕووسی بە ناوی "نادێژدا" و "رۆسکۆیە ئۆبشستور" وشکەباری ئازەربایجان و ناوچە کوردنشینەکانیان هەناردەی ڕووسیە کردوە. لەو کاتەدا، لە سەدا ٩٩ی هاوردە و هەناردەی ویلایەتی ورمێ بە دەست هاونیشتمانەکانی ڕووسیەی تزاری بووە. بە وتەی بلیایف لە کتێبی "وەزعی سیاسیی ئێستای سابڵاغ - ١٩٠٩"، ئەم شارە یەکێک لە ویلایەتە گرنگەکانی کۆکردنەوە و بەشینەوەی هاوردەکان بۆ ڕووسیە بووە، تەنانەت بەشێک لە بازرگانەکانی ئەم شارە هەموو ساڵێک چوونە پێشانگاکانی نیژنی نووگۆرد و بەشێکشیان لە مۆسکۆ نوێنەری دایمیان هەبووە." [...]. [35]لەسەرەتای سەدەی ٢٠ی زدا پێوەندیە سەرەکیەکانی بازرگانیی دەرەکیی ویلایەتی سابڵاغ لە ڕێگای هەمەدان و مووسڵەوە پەرەیسەندوە. هەرچەند لەوکاتەدا ڕێژەی دانیشتووانی شاری سابڵاغ پتر لە ٣٠ هەزار کەس نەبووە، بەڵام بازاڕ و مەیدانە گەورەکانی ئەم شارە خەبەری بازرگانییەکی

---

[33] مورگان، ماموریت علمی ص ١١٧، ٩١ وەرگیراو لە کتێبی ع. گلاویژ، مناسبات ارضی در کردستان ص ٥٩

[34] مناسبات ارضی در کردستان، ص ٦٨

[35] سەرچاوەی سەرێ لاپەرەی ٦٢

بەرچاویان لەم شارەدا داوە.[36] لە ڕووسیەوە قەند و قاپ-وقاچاغ و ئاسنەواڵە، لە بورسای عوسمانی‌یەوە هاورێشمی چنراو یان نەتەنراو و نیوە هەوریشیمی‌یەکان؛ لە مووسڵەوە چنراوە سووکەکان؛ لە مەنچسترەوە فاستۆنییە جۆراوجۆرەکان و لە هەمەدانەوە جاو و خام هاوردەی ئەم شارە کراوە. بازرگانێکی سابڵاغی بە ناوی غەفور لەبەرامبەر هەناردەکردنی پێستە بۆ ڕووسیە، بایی ٢٥ هەزار ڕوبڵ تەنراوی جۆراوجۆری هاوردەی ئەم شارە کردوە.[37] بە گشتی وا بەراورد دەکرێ کە لەم ساڵانەدا بایی یەک و نیو میلیۆن تمەن لە سابڵاغەوە بەرهەمی کشتوکاڵ هەناردە کرابی. عەلی‌ئەسغەر شەمیم هەمەدانی لە کتێبی کوردستاندا باس لە هەناردەکردنی پێستەی ڕێوی، سمۆرەی ئاویی، سەگی ئاویی، گورگ و بە تایبەتی دەڵەک یان ئاس لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە بۆ بازاڕەکانی ئورووپا و ئەمریکا و فرۆشتنیان بە قیمەتێکی زۆر گران دەکا (٢٠ تا ٣٠ تمەن بۆ هەرپێستەیەکی دەڵەک). لەوە دەچێ شوێنی ژیانی دەڵەک یان ئاس تەنیا کوردستان بووبێ.[38]

ساڵی ١٩١٢ی ز. چەند بازرگانی ڕووسی بایی ٢٠٠ هەزار ڕوبڵ پێستەی بەرخیان لە ویلایەتی سنە و هەمەدان کڕیوە و ناردوویانەتە پێشانگای نیژنی‌نووگۆرد." بەهاری ساڵی ١٩١٣ی ز. ئەڵمانی‌یەکانیش خەریکی بازرگانی لە باکووری کوردستان بوون. دوو ئەڵمانی بە ناوی "گراف ڤن ویستراپ" و "ئەرنست لانگە" بە ڕێبەریی ئەڵمانی‌یەکی دیکە بە ناوی "نیمان" و بەشداریی شیرکەتێکی ئوتریشی

---

[36] سفرنامه در باره شهرهای ایرانی مراغه، میاندواب و ساوجبلاغ، مجموعه اسناد حوزه نظامی قفقاز – شماره ١٨-١٧-دسامبر ١٩٠٦-تفلیس ص ٤١ (روسی) وەرگیراو لە کتێبی مناسبات ارضی در کردستان. ص ٦٥

[37] سەرچاوەت سەرێ لاپەڕەی ٦٥

[38] علی اصغر شمیم همدانی، کتاب کردستان ص ٨١، مطبعه امید، ، تبریز١٣١٢

(نەمسایی) بە ناوی هۆنگ "بنکەی فەننیی ئەڵمان"یان لە ورمێ دامەزراندوە، ئامانجی سەرەکیی ئەوان قۆرخکردنی بازاڕی ئەم ناوچەیە،و هەروەها ڕەخنەکردن لە نێو عەشایری کورد و دەستگرتن بەسەر ئابوریی و بەرهەمی ئاژەڵداری ئەواندا بووە.

لە سابڵاغیش نوێنەرایەتیی دوو شیرکەتی ئەڵمانی بە ناوی "موسیگ" و "شۆنمان" خەریکی کڕین و هەناردەکردنی خوری بوون. [39] شاری شنوش پێش دەستپێکی شەڕی یەکەمی جیهانی ناوەندێکی گەورەی خوری کرین لە لایەن ئەڵمانی‌یەکانەوە بووە، لەوێوە خوریان بۆ دروستکردنی ڕایەخ بۆ کارخانەیەک لە تەورێز دەنارد کە بۆخۆیان دایانمەرزاندبوو. [40] لە ڕکەبەری لەگەڵ ئەواندا، سەرمایەدارە ڕووسی‌یەکانیش بۆ شێواندنی کاری شیرکەتە ئەڵمانییەکان پەرەیان بە کار و چالاکیی خۆیان لە کوردستاندا داوە و ساڵی ١٩١٤ی ز. لە زۆربەی ناوچە گرنگەکانی کوردستان بنکەی کڕینی خوری‌یان دامەزراندوە. بێجگە لە ڕووسیە و ئەڵمان، سەرمایەدارەکانی وڵاتانی دیکەش وەکوو فەڕانسە خەریکی کار و چالاکیی بازرگانی لە کوردستان بوون. بۆ وێنە لە ئاوریلی ساڵی ١٩١٣ی زدا سێ فەرانسەوی بۆ دیتنەوەی نەوت و ئاڵتون بۆ سابڵاغ هاتوون، بەڵام دەستکەوتێکیان نەبووە. لە ناوچەکانی باشووری ڕۆژهەلاتی کوردستانیش وەزعەکە هەر وا بووە. لە سپتامبری ساڵی ١٩٠٣زدا نوێنەرایەتیی شیرکەتی بەرهەمهێنانی قوماشە لۆکەیی‌یەکانی "کارل شیبلێر" کە ناوەندەکەی لە شاری لۆدز بوو، لکی خۆی لە کرماشان کردۆتەوە.

بەرژەوەندیی ئابووری هۆی سەرنجڕاکێشانی سیاسیی دەوڵەتە بیانی‌یەکانە. شابەندەرخانە

[39] ع. گلاویژ، مناسبات ارضی در کردستان، ص ٦٣-٦٢

[40] م. س. لازاریف، کوردستان و کێشەی کورد، وەرگیراو لە: کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، کۆری زانیاریی، لاپەڕەی ١١ بەغداد ١٩٧٥

[کۆنسولگەری]ی ڕووسیە لە ساڵی ١٨٧٩زدا لە دیاربەکر و لە ٦ی دیسامبری ١٩٠٣ی زدا لە کرماشان دەستی بەکار کرد، شابەندەرخانەکانی عوسمانی و بریتانیاش زۆر پێشتر لە ڕووسەکان لە کرماشان دەستیان بە کار کردبوو.

شتوومەکی ئینگلیسی لەم ناوچانەدا خوازیارێکی زۆری هەبووە. بە پێی ڕاپۆرتی "دلگۆپۆلۆڤ" دیپلۆماتی تزاری، کەلوپەلە ئینگلیسیەکان نەک هەر بازاڕی کرماشان بەڵکوو بازاڕی هەمەدانیشیان پڕ کردبوو و سەرانسەری کوردستان بە شتوومەکی ئینگلیسی ژیاون.[41] بەگشتی لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەدا هاوردەکردنی شتوومەکی ئینگلیسی بۆ تەواوی ئێران بە کوردستانیشەوە ٤ هەتا ٥ کەڕەت زۆرتر لە هەناردەکردن بۆ ئینگلیس بووە. هاوردەی شتوومەکی سەنعەتی لە ئینگلیس و وڵاتە بیانیەکانی دیکە، بوو بە هۆی داخرانی کارخانە و فابریکەکانی ئێران و لەنێوچوونی پیشەی خۆماڵی و دەستی، و بە تایبەتی سەنعەتی جۆلایی.[42]

لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا پتر لە بیست کارگەی نەریتی و نیشتمانی (میللی) لە ئێران بە یەکجاری داخران. ئەو کاسبکارانە کە کارەکەیان لە دەست دابوو، هەروەها سەنعەتکارانی ئەو کارگە و مانۆفاکتۆرانە کە نسکۆیان هێنابوو، لەگەڵ وەرزێرە فەقیر و مایەپووتەکان سپایەکی گەورەی بێکاریان پێک هێنابوو کە تەنانەت هیچ ئامرازێکیان بۆ درێژەدانی ژیان نەبووە. دەیان هەزار کەس لەم بێکارانە بۆ ڕزگارکردنی خۆیان لە مردن و برسییەتی کۆچیان بۆ ڕووسیە و ناوچەکانی باشووری قەفقاز و بەحری خەزەر کردوە. لە کۆتایی دەیەی هەوەڵی سەدەی بیستەمدا ژمارەی ئەو

---

[41] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەی ٦٤

[42] ا.آ گرانتوسکی و ... تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ص ٣٤٦ ترجمه کیخسرو کشاورزی، دانشگاه دولتی مسکو ١٩٧٧

کەسانەی کە لەساڵێکدا چوونە ڕووسیە نزیکەی ٢٠٠ هەزار کەس بووە.[43]

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا "ئابووریی نەتەوەیی" کوردستانیش بە هۆی نەبوونی توانای ململانێ لەگەڵ هاوردە بیانی‌یەکان، لە زۆربەی بوارەکاندا تووشی قەیران هاتوە، بەو ڕادەیەی کە لە کۆتایی‌یەکانی سەدەی نۆزدەدا هەزاران کورد بۆ دابینکردنی بژیو و کارکردن، کۆچیان بۆ ئەستەنبووڵ کردوە. ژمارەی ئەو کەسانەی کە لەم بارودۆخەدا کۆچیان بۆ ئەم شارە کردبوو بە تەواوی لەبەر دەستدا نیە بەڵام بە باوەڕی "زینۆفیۆف" شابەندەر [کۆنسول]ی ڕووسیە لە ساڵی ١٩٠٩ی زدا ژمارەی ئەو کوردانە نابێ کەمتر لە ٣٠ هەزار کەس بووبێ.[44]

ئەڵمانی‌یەکانیش وێڕای کڕینی خوری و هاوردەکردنی ڕەنگە دەستکردەکان (وەکوو ئانیلین[45] و هتد) هەوڵیان دەدا کاریگەرییەکی زۆرتریان لەسەر ڕەوتی سیاسی ئەم ناوچەیە هەبێ، بەو ڕادەیە کە پاش شابەندەربوونی "شۆنمان" لە ساڵی ١٩١٥ی ز.دا دەستیان بە کۆکردنەوە و پێکهێنانی هێزی چەکدار لە خەڵکی ئەم ناوچەیە کردوە. هەروەها ئەڵمان کە پێگەی ئابووری و نیزامی و سیاسیی خۆی لە عوسمانی بە هێزتر کردبوو، هەوڵی خۆی داوە بۆ کۆکردنەوە و وروژاندنی کوردەکان دژ بە ڕووس و ئەرمەنی-یەکان، سەرنجڕاکێش ئەوەیە کە هاوکات گوشاری بۆ ئەستەنبووڵ هێناوە هەتا هەڵوێستێکی توندتری بەرامبەر بە کوردەکان هەبێ و بزووتنەوەی ئەوان سەرکوت بکا.

ئەڵمان و تورکەکان لە ساڵانی دەیەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا هەوڵێکی زۆریان بۆ لاوازکردنی پێگەی سیاسی و نیزامیی ڕووسیە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و

---

[43] م. س. ایوانف، تاریخ نوین ایران، ص ١٤، ترجمه هوشنگ تیزابی، ح. قائم پناه، تهران، سلوج، ١٣٥٦

[44] ک. و. وێرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی کورد، مێژوو و نوێخوازی، لاپەرەی ٨٢

[45] Aniline

ئازەربایجان دا، تەنانەت لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا تورکەکان پاش هێرش بۆ خاکی ئێران و داگیرکردنی ورمێ، سابڵاغ و تەوریز و هتد، لە کرماشان پاش دامەزراندنی حکوومەتی کاتیی "میللی"، ڕەزا قوڵی خانی نظام‌السلطنەیان کە فیئۆداڵێکی گەورە و حاکمی لوڕستان بوو، وەک سەرۆکی ئەم حکوومەتە دەستنیشان کرد. ئەم دەوڵەتە کە بە بەشداریی ڕێبەرانی حیزبی دێموکراتی ئێران و میانەڕۆکان (اعتدالیون) پێکهاتبوو، باڵوێزەکانی خۆی ناردبووە بێرلین و ئەستەنبووڵ. ئەڵمان بەو هیوایە بوو کە وێرای یارمەتی بۆ پێکهێنانی ئەم دەوڵەتە، بتوانێ دواتر ئێران بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بەڵام پەیتاپەیتا بە هۆی خۆتێهەڵقوڵاندنی لە ڕادەبەدەری فەرماندەری سوپای تورک – ئەڵمان لە کاروباری ئەم حکوومەتەدا، دوبەرەکی کەوتە نێوان دەوڵەتی نظام‌السلطنە و سولەیمان میرزا ڕێبەری حیزبی دێموکرات. پێشڕەویی هێزەکانی ڕووس بە فەرماندەیی ژەنڕاڵ باراتۆف بەرەو ڕۆژئاوای ئێران لە مانگی مەی ١٩١٦ی دا بوو بە هۆی دەربازبوونی ڕێبەرانی حیزبی دێموکرات و لایەنگرانی و بەشێک لە ژاندارمەکانی دەوڵەتی میللی بۆ خاکی عوسمانی و هەڵوەشانەوەی ئەم حیزبانە.[46]

هەوراز و نشێوەکانی بزووتنەوەی کورد

بزووتنەوەی کورد تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم زۆرتر لە ژێر ڕێبەریی سەرۆک عەشیرەکان بووە و بەگشتی تا کاتێک میرەکانی کوردستان لەسەر بنەمای سیستمی عەشیرەیی باوکسالار - فیئۆداڵی دەیان حکوومەتی بە هێزی خۆجێیی‌یان هەبووە، هەستیان بە ستەمی نەتەوایەتی بە مانای ئەمڕۆیی نەکردوە. ئەم

[46] ا.آ گرانتوسکی و ... تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ص ٤١٤

حکوومەتانە بە کورد و ناکوردەوە لە ئێران بە تەواوی سەربەخۆ یان نیوەسەربەخۆ بوون. سەرۆکعەشیرەکانی قەشقایی، بەختیاری، کورد، لۆر و بەلووچ سەربەخۆییەکی بە تەواوی مانایان هەبووە. ئەوان لەو ناوچانە کە عەشیرەکەیان کۆچی بۆ کردوون، وەکوو سەرۆک هۆزێکی سەربەخۆ دەسەڵاتێکی تەواویان هەبووە، تەنانەت زۆرجار دەسەڵاتی شای ئێرانیشیان لەم ناوچانە بە فەرمی نەناسیوە.[47] بۆ وێنە بە ڕواڵەت شا توانیویەتی سەرخێڵی قەشقایی دیاری بکا، بەڵام چوارچێوەی هەڵبژاردنی بەستراوە بە هەڵوێستی بنەماڵە بە ناوبانگەکانی خێڵەکەیانەوە، هەروەها بۆچوونی ئەم بنەماڵانە دەربارەی سەرۆکەکەوە بووە. دەوڵەت یان هاوڕای ئەم دیاریکردنانە بووە یان نەیتوانیوە دژایەتییان لەگەڵ بکا".[48] لۆردجۆرج کەرزن[49] سیاسەتوانی ئینگلیسی کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا سەردانی ئێرانی کردبوو، لەم پێوەندییەدا دەنووسێ:"شا لە زۆربەی ناوچەکاندا مەجبوور بوو پاریزگارەکان لە بنەماڵە خاوەن دەسەڵاتەکانی هەر ئەو ناوچەیە هەڵبژێرێ"،[50] بە وتەی سێر جان مالکێلم[51] مێژووناس و سیاسەتوانی سکاتلەندی، "ئەشرافییەتی بە میراتماو، لە گەورە پیاوانی خێڵەکان پێکهاتبوو، وەکوو شتێکی باو کەسێک لە نێوان گەورە ماڵەکان هەڵدەبژێردرا، ناسناوی ئێلخانیان پێدەبەخشی. [52] ئێلخانەکان لە خێڵەکانیاندا سوڵتانێکی بە تەواوی مانا بوون و بێ

[47] ا.آ گرانتوسکی و ... ص ٣١١

[48] یرواند آبراهامیان، تاریخ مدرن ایران ص ٥١، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، نشر نی، چاپ چهارم ، تهران١٣٨٩

[49] Lord George Nathaniel Curzon

[50] Curzon op, cit,Vol.I.p.436

وەرگیراو لە کتێبی ،مقالاتی در جامعەشناسی سیاسی ایران، یرواند آبراهامیان، مترجم سهیلا ترابی فارسان ص ١٧، شرکت نشر و پژوهش شیرازه کتاب، چاپ اول، تهران١٣٨٧

[51] Sir John Malcolm

[52] Malcolm op. Cit. Vol. II. p.

وەرگیراو لە کتێبی ،مقالاتی در جامعەشناسی سیاسی ایران ص١٧

دەستێوەردانی هێزێکی دەرەکی حکوومەتیان دەکرد، یاساکانی خۆیان بەڕێوە دەبرد و بۆخۆیانماڵیاتیان کۆدەکردەوە. ئەمانە بە ڕواڵەت فەرمانبەری حکوومەتی ناوەندی بوون و جاروبار ئەم فەرمانبەرییەیان بە شێوەی ناردنی کەمێک پارە بۆ خەزێنەی دەوڵەت پیشان دەدا".

جیمز مۆریە[53] دیپڵۆمات و نووسەری ئینگلیسی لەم پێوەندی‌یەدا تەنانەت باس لەوە دەکا کە تورکمەنەکان ئەوپەڕەکەی چەند ئەسپێکیان بۆ دەربار دەنارد و شاش لەبەرئەوەی بیانوویەک بۆ دوژمنایەتی‌کردنی ئەوان بەدەستەوە نەدات، بە چەشنێک بۆی قەرەبوو دەکردنەوە.[54]

سەعید نەفیسی لە کتێبی خۆیدا بە ناوی "مێژووی هاوچەرخی ئێران" دەربارەی کوردستان لە سەردەمی قاجاردا دەنووسی:" کوردستان پاش کەریم خانی زەند بە یەکجاری لە حکوومەتی ناوەندی جیا ببۆوە و هۆزەکانی کورد وەکو هەورامانی و مەریوانی و گەڵباغی و کولیایی نەک بەردەوام پێکەوە کێشە و شەڕیان هەبوو و پەیڕەوی‌یان لە حکوومەتی ناوەندی نەدەکرد و کاربەدەستانی حکوومەتیان بۆنێو خۆیان ڕیگا نەدەدا، بەڵکوو هێرشیان بۆ سەر درواسی‌یەکانیش دەبرد و دەوڵەتی ئێران ناچار دەبوو جاروبار هێزێک بۆ دوورخستنەوەی ئەوان بنێری، بەوحاڵەش وێرای تەواوی ئەم هەوڵانە نەیدەتوانی ئەوان [کوردەکان] بخاتە ژێر فەرمانی خۆیەوە". [55] بە وتەی ویکتۆر برار[56] زانای فەڕانسەیی، ئێرانی سەردەمی قاجار " نە میللەت بوو و نە دەوڵەت". [57]

پێ‌بەپێی پەرەساندنی خاوەنداریی خۆیی و سیستەمی شتوومەک – پارەیی، سیستەمی کۆن بەرەو

---

[53] James Justinian Morier

[54] Curzon, op. Cit. Vol. II. p 377

[55] وەرگیراو لە کتێبی، مقالاتی در جامعەشناسی سیاسی ایران، ص ١٨، سعید نفیسی، تاریخ معاصر ایران، ص ٢٧، سال ١٣٤٥

[56] Victor Bérard

[57] سعید نفیسی، تاریخ معاصر ایران، لاپەڕەی ١١

کۆتایی دەچوو، دەسەڵاتی ناوەندییش بە هێزتر و حکوومەتە خۆجێیی‌یەکان ناپتەو و خۆڕانەگرتر دەبوون. بە وتەی پاتریسیا کرۆن[58] لێکۆڵەر، نووسەر، ڕۆژهەڵاتناس و مێژووناسی دانمارکی "خێڵ بێ لەبەرچاوگرتنی چۆنیەتیی پێکهاتەکەی هەمیشە دەسەڵاتی دەوڵەتی ڕەت کردۆتەوە، چونکە قەبووڵی حکوومەت لە لایەن خێڵەوە بە مانای کۆتایی هاتنی حکوومەتی خۆیانە". [59]

یەکجێ‌کردنی دەسەڵات و لەنێوبردنی حکوومەتی خێڵەکان سیاسەتی حکوومەتی ناوەندی بوو. لەم ڕەوتەدا دەسەڵاتە خۆجێیی‌یەکان توانای بەرەنگاربوونەوەیان بەرامبەر بە سیاسەتی یەکجێ‌کردن نەبوو. هەڵوەشاندنەوەی پەیتاپەیتای کۆمەڵگای باوک‌سالار-فیئۆداڵ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، نەهامەتیی هەزاران وەرزێر بە هۆی باجی دەوڵەتی و گوشاری مڵکانە (داهاتانە)، کەمکردنەوەی دەسەڵاتی حکوومەتە خۆجێیی‌یەکان بە پێی یاسای پێکهێنانی ئەیالەت - ویالەتەکان و ڕێسای کار [سەرماوەزی ١٢٨٦ی هەتاویی][60] لە کاروباری نیوخۆیی وەکوو زەوتکردنی مافی پەسەندکردنی یاسای نوێ، دیاریکردنی ماڵیاتی دەوڵەتی

---

[58] Patricia Crone

[59] ک. و. وێرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی کورد، مێژوو و نوێخوازی، لاپەڕەی ٢٨

[60] ئێران لە سەرەتاکانی سەردەمی قاجاردا لە نێوان ٥ حکوومەت (حکمرانی)دا دابەش کرابوو کە بریتیی بوون لە: ١) ئازەربایجان، هەمەدان و زەنجان. ٢) ئەیالەتەکانی کوردستان، کرماشان، سەرحەدی عێراقین و لۆرستان. ٣) فارس، بەندەر و دورگەکانی کەنداوی فارس، کهگیلویە، بەختیاری و خوزستان. ٤) خوراسان و سیستان ٥) کرمان و بەلوچستان. بەڵام لە ساڵی ١٢٨٦ی هەتاویدا، ئێران بە پێی یاسای پێکهێنانی ئەیالەت و ویلایەتەکان و ڕێسا (دستورالعمل)ی کار لە نێوان چوار ئەیالەتی ئازەربایجان، خوراسان، فارس، "کرمان و بەلووچستان" و ١٢ ولایەتی ئەستەرئاباد، مازندەران، گێلان، زەنجان، کوردستان، لۆرستان، کرماشان، هەمەدان، ئیسفەهان، یەزد، عێراق خوزستان و دارالخلافەی تاران دابەش کرا. هەر ئەیالەتێک لە چەند ویلایەت و هەر ویلایەتێک لە چەند بلۆک پێک‌هاتبوو. هەر بلۆکێک کۆی چەندین گوند بوو لە لایەن ناوەندێکەوە ئیدارە دەکرا.

و باجی خۆجێیی، دەستتێوەردانی کاروباری دادوەری، هەروەها یاساخکردنی ناڕاشکاوی خۆتێهەڵقوتاندنیان لە کارو باری سپایی، و پاشان پەیتاپەیتا بێدەسەڵاتکردن و لە ناوبردنیان، دانانی خەڵکی ناکورد بۆ بەرپرسایەتی لە کاروباری کوردستان [بە پێچەوانەی بەشەکانی دیکەی ئێران کە بەرپرسان، خەڵکی هەر ئەو ناوچەیە بوون]، بەگشتی جیاوازیدانان لە بوارەکانی ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری و فەرهەنگیدا بوو بە هۆی شکڵگرتنی ستەمی نەتەوایەتی و بەرزبوونەوەی ئاستی بەرەنگاری و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی "نەتەوەیی" لە کوردستان.

سەرنەکەوتنی بزووتنەوەکانی گەلی کورد وێرای کاریگەریی نەرێنیی وڵاتە زلهێزەکان، تا ڕادەیەکی زۆر پێوەندیی بە هۆکارە نێوخۆیییەکانەوە بووە. کوردستان لە قۆناغی ناوبراودا سەرەڕای ئەوەی گۆڕەپانی ڕاپەڕینی گەلی کورد بە ڕێبەریی سەرۆکعەشیرەکان دژ بە حکوومەتەکانی ئێران و عوسمانی بووە، بە هۆی نەبوونی یەکێتی و تەبایی نەتەوەیی، شکڵ نەگرتنی ناسیونالیزمی کوردی، نەبوونی سەرۆک یان فیدڕاسیۆنێکی بە هێزی عەشیرەیی کە بتوانێ تەواوی عەشیرە و خێڵەکانی کوردستان بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی لە ژێر چەترێکدا کۆبکاتەوە، هەروەها لەبەر فاکتەری جوغرافیایی و پانتایی بەرچاوی خاکی کوردستان کە بەربەستێک بۆ پێوەندی لە نێوان ناوچەکانی کوردستان بووە، نەیتوانیوە بە ئاکامی دڵخوازی خۆی واتە پێکهێنانی کیان و دەوڵەتی کورد بگا.

کوردستان لە کۆتایی سەدەی ١٨وە هەتا سەرەتاکانی سەدەی ٢٠ مەیدانی ململانێی دوو وڵاتی داگیرکەری عوسمانی و ئێران و زێدەخوازی و دەستدرێژیی ڕووسیە، بریتانیا، فەڕانسە و ئەڵمان بوو. کورد زۆر جار بێئەوەی دەستکەوتێکی هەبووبێ تەنیا وەکوو لەشکر و شەرکەڕ دژ بە دەوڵەتەکان یاخود میرەکانی خۆیی کەلکی لێوەرگیراوە و بۆتە قوربانیی سیاسەتەکانی ئەم وڵاتانە. هاوکات

دژبەری و شەڕی میرەکان و سەرۆکعەشیرەکان، کوردستانی کردۆتە گۆڕەپانی کێشە و تێکهەڵچوون و دەمەقاڵە و شەڕی نێوخۆیی، بابەتێک کە هەمیشە بە قازانجی دوژمنانی کورد و زیانی خودی کورد تەواو بووە. بۆ وێنە لە نیوەی یەکەمی سەدەی ١٩دا میرنشینی بادینان لە باکووری مووسڵ کە سەر بە شانشینی بەغدا بوو، ناوەندی کێشە و شەڕی بەردەوامی نێوخۆیی بووە، دەسەڵاتدارەکانی بەغدا و مووسڵ بۆ کۆنتڕۆڵی میرنشینی بادینان کەڵکیان لەم بابەتە وەرگرتوە.

لە کۆتایی سەدەی ١٨ و دەستپێکی سەدەی نۆزدە میرنشینی سۆران بەردەوام تووشی شەڕ و کێشەی نێوخۆیی بووە، یان عەباس میرزا لە سەرەتاکانی سەدەی ١٩ بۆ هێنانە ژێرفەرمانی مستەفاپاشا- میری هەکاری -کە پێشتر لە شەڕی ساڵی ١٨١٠دا شکستی لێ خواردبوو، کەڵکی لە عەشیرەتە کوردەکانی سەر سنوور وەرگرتوە. کۆتایی مانگی ئاگوستی ساڵی ١٨٣٦ی ز، میر محەممەد (میرە کۆرە) حاکمی سۆران پاش ٢٣ ساڵ شەڕ دژ بە تورک و ڕەقیبە نێوخۆییەکانی و پەرەپێدانێکی بەرچاو بە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆی لە تەواوی کوردستانی عوسمانی و ئێران، و لە کاتێکدا کە گەورەترین مەترسی بۆ دوژمنانی کورد لە پێوەندیی لەگەڵ پەرەپێدانی هەستی سەربەخۆییخوازیی کورد لە تەواوی کوردستان بووە، بە هۆی کێشە و ناکۆکیی نێوخۆیی، خەیانەتی "مەلای خەتێ" کە فتوای دا هەرکەس دژ بە سوڵتان شەڕ بکا کافرە، **هەروەها کردنەوەی ڕێگای ڕەواندوز لە لایەن خۆفرۆشەکانی نێوخۆیی بۆ تورکەکان، شکستی خوارد** و خۆی بە دەستەوە دا.

ئەم سیناریۆیە جارێکی دیکەش بۆ بەدرخان میری بۆتان لە هاوینی ساڵی ١٨٦٨ دا بە هۆی خەیانەتی برازاکەی خۆی واتە یەزدانشێر دووپات بۆوە. لە کۆتایی ساڵەکانی ٣٠ی سەدەی نۆزدەدا بەدرخان بەگ توانی پاش پێکهێنانی دۆستایەتییەکی باش لەگەڵ کۆنە

ڕەقیبەکانی لە بۆتان و هەکاری و هتد "یەکێتیی پیرۆز" لە نێوان بەشێکی بەرچاو لە میر و عەشیرەتەکانی کوردستان تەنانەت ئەردەڵانیش پێک بێنێ، ئەمە وەکوو هەوەڵین یەکێتیی سیاسیی کورد لە مێژووی کورددا بە ئەژمار دێ. دۆستایەتیی بەدرخان لەگەڵ ئەرمەنی و ئاسۆریەکان ڕۆڵێکی باشی لە ڕاکێشانی سەرنجی ڕووسیە بۆ کێشەی کورددا هەبوو. بەدرخان بە پێی دەسەڵاتی خۆی تەنانەت سککەشی لێدا و لەسەر ئەو سککانەدا نووسرابوو "بەدرخان میری بۆتان". بەدرخان بە دیاریکردنی شاری جزیرە وەکوو پایتەختی خۆی و شەکاوەکردنی ئالای کوردستان، سەربەخۆیی ڕاگەیاند. زۆربەی ڕێبەرانی کورد پشتیوانییان لە بەدرخان کرد، بەڵام دەوڵەتی سەربەخۆی کورد لە بەرژەوەندیی وڵاتە زلهێزەکان و بە تایبەتی بریتانیادا کە بە پێی بەرژەوەندیی ئابووری و سیاسیی خۆی پشتیوانیی لە ئەستەنبووڵ دەکرد، نەبوو. ئینگلیزیەکان نەخشێکی خراپیان لە پێکهێنانی نائارامی لە میرنشینی بۆتان و سەرهەڵدانی ناکۆکیی نێوان کەمایەتیی گاور (خاچپەرستەکان) و کوردی موسوڵمان و شەڕی کورد و ئاسۆری و کوژرانی هەزاران کەسدا گێڕا.

بەهاری ١٨٤٧ ، ئەستەنبووڵ دەستی بە خۆتەیارکردن بۆ گرتنەوەی کوردستان کرد و هەرچەند لە هێرشی هەوەڵدا سوپای تورک شکستی خوارد، **بەڵام هاوکاریی "یەزدانشێر" و کردنەوەی یەکێک لە بەرەکانی شەڕ بۆ دوژمن، بوو بە هۆی شکستی بەدرخان و گیرانی بە دەستی تورکەکان لە ٢٠ی ژوئەنی ١٨٦٨ دا.** سەرکەوتنی تورکەکان بوو بە هۆی بێدەسەڵاتبوون یان کوژران و لەنێوچوونی بەشێک لە میر، شێخ و بەگەکانی کورد. جارێکی دیکەش لاسەنگیی هێزە دژبەرەکان، نەبوونی یەکێتی و کێشەی نیوخۆیی، خەیانەت و کاریگەریی نەرێنی بریتانیا بوون بە هۆی هەرەسهێنانی بزووتنەوەی کورد لە بۆتان، هەکاری و بەشەکانی دیکەی باشووری ڕۆژئاوای کوردستان.

گوشار و زوڵمو زۆری بێپسانەوەی تورکەکان، هەوڵی سوڵتانی عوسمانی و شای ئێران لە ساڵەکانی ٤٠ هەتا ٦٠ی سەدەی ١٩دا، بۆ نۆژەنکردنەوەی دەوڵەت و سیستمی سیاسی – ئیداریی ئەم وڵاتانە، کۆجێخوازی حکوومەتەکانی ناوەندی، چوونەسەرەوەی ماڵیات، نیوەکۆڵۆنیبوونی عوسمانی و ئێران، هەروەها چەوساندنەوە و سەرهەڵدانی فەرهەنگێکی نامۆ، بوون بە هۆی ناڕەزایەتی بەربەرینی خەڵکی کوردستان. لاوازبوونی تورکەکان بە هۆی شەڕی کریمە و دابەزینی توانای سیاسی و سوپایی تورکەکان لە کوردستان وێڕای کەڵک-وەرگرتنی ڕووس لە دوژمنایەتیی کوردەکان لەگەڵ ناوەند و پێوەندیی دۆستانەیان لەگەڵ بەشێک لە سەرۆک-عەشیرەتەکانی میلان، زیلان و هتد، بەستێنێکی باشی بۆ شۆڕش و خەباتی ڕزگاریخوازانەی کورد پێکهێنا. لەم بارودۆخەدا یەزدانشێر برازای بەدرخان بەگ کە سەرەڕای هاوکاری لەگەڵ تورکەکان حکوومەتی کوردستانی بە نەسیب نەبوو، لە بارودۆخی پێکهاتوو کەڵکی وەرگرت و بۆ ڕزگارکردنی خاکی کوردستان گەورەترین شۆڕشی لە دیسامبری ١٨٥٤ دا لە بۆتان وههەکاری وەڕێخست. ئەم ڕاپەڕینە پانتاییەکی بەرچاوی لە باکوورەوە هەتا ڕۆژئاوای کوردستان بە خۆیەوە گرت، تەنانەت ئاسۆری، ئەرمەنی و یۆنانییەکانیش پەیوەست بە کورد بوون. **ئەم ڕاپەڕینە وەکوو ئێپەڕینی بزووتنەوەی جیاییخوازانەی کورد بۆ ڕووداوێکی بە ڕاستی نەتەوەیی لە مێژووی کورددا تۆمار دەکرێ.**

ڕاپەرینی یەزدانشێر بە هۆی فاکتەری دەرەکی و ناوەکی وەکو هاوکاری نەکردنی ڕووسیە، نەبوونی بەرنامەی سیاسی، تەیارنەبوونی نیزامی- سپایی، وروژاندنی بەشێک لە ڕێبەرانی کورد بە فیتی بریتانیا بۆ دژایەتی لەگەڵ شۆڕش، و لە کۆتاییدا فریوخواردنی یەزدانشێڕ لە ئینگلسییەکان، شکستی خوارد. یەزدانشێر کە بە تەزمینی شابەندەری بریتانیا لە مووسڵ بۆ دیدار و

دانوستان لەگەڵ نوێنەرانی تورک چووبوو، کۆتایی مانگی مارسی ١٨٥٥لە کاتی وتووێژدا قۆڵبەست و ڕەوانەی بەندیخانەی ئەستەنبووڵ کرا. ڕاپەرینی یەزدانشێر کۆتایی بە کێشەی کورد نەهێنا. پاییزی ساڵی ١٨٧٨ ڕاپەڕین لە ناوچەی بدلیس، مووش و وان، هەروەها هەکاری و بۆتان بە ڕێبەریی عوسمان و حوسێن بەگ -کورانی بەدرخان دەستی پێکرد. ئەوان لە ماوەیەکی کەمدا توانیان بەشێکی گەورە لە باشوور و باشووری ڕۆژئاوای کوردستان ئازاد بکەن. عوسمان بەگ خۆی وەکوو ئەمیری سەربەخۆی ئەم ناوچانە ڕاگەیاند. هەرچەند ئەم بزووتنەوەیەش لە لایەن تورکەکانەوە سەرکوت کرا، بەڵام ساڵی ١٨٨٠ شۆڕشێکی دیکە بە ڕێبەریی شێخ عوبەیدیللای نەهری کە ڕێبەری تەریقەتی نەقشبەندیی کوردەکانی عوسمانی و تا ڕادەیەکی بەرچاویش ڕۆژهەڵاتی کوردستان بوو، دەستی پێکرد.

شێخ عوبەیدیللای نەهری توانی بە پێی پێگە و نفووزی خۆی ببێتە هۆی یەکگرتوویی سیاسی لە نێوان ناوچەکانی بۆتان و هەکاری لە ئیمپراتووریی عوسمانی، هەتا موکریان لە ئێرانی قاجاردا. بۆ هەوەڵین جار لە مێژووی کورددا لە نێوەڕاستەکانی ژووئیەی ١٨٨٠ دا یەکەمین کۆنگرەی ڕێبەرانی کورد لە شەمزینان پێکهات. ناسەقامگیریی ڕۆژهەڵاتی ئاناتۆلی بە هۆی شەڕی ڕووس و عوسمانی ساڵانی ٧٨-١٨٧٧ و سەرکوت و لەنێوبردنی میرنشینەکانی نیوەسەربەخۆی کورد لە لایەن عوسمانی-یەکانەوە، بارودۆخی پێویستی بۆ سەرهەڵدانی ڕێبەرییەکی نوێی سیاسی پێکهێنابوو- ڕێبەرێک کە دەیەویست مافی دیاریکردنی چارەنووس بۆ کورد مسۆگەڕ بکا. بە وتەی "لۆرد جۆرج کەرزن" لەم بارودۆخەدا شێخ عوبەیدیللا کە بە هۆی کەسایەتیی پیرۆزی خۆی ناوبانگێکی زۆری هەبوو، بەزوویی توانی خۆی بە پلەی

ڕێبەرێکی نەتەوەیی بگەیەنێ".[61] ترۆتێر"[62] سەرکۆنسوولی بریتانیا لە ئەرزەڕۆم، شێخ وەکوو پرنفووزترین ڕێبەری کورد لە تەواوی کوردستان ناو دەبا کە کاریگەری و دەسەڵاتی لە سوڵتانیش زۆرترە.[63] ئامانجی شێخ، ڕزگاریی نەتەوەی کورد لە ژێردەستیی عوسمانی و دامەزراندنی حکوومەتێکە کە پانتایی دەسەڵاتەکەی بە پلەی یەکەم لە باشووری وان هەتا باکووری مووسڵ بێ و لە قۆناخی دواییدا تەواوی کوردستان بگرێتەوە.[64]

بۆ زۆربەی کاربەدەستانی وڵاتە زلهێزەکان ڕوون بوو کە شێخ عوبەیدیللا بۆ پێکهێنانی یەکڕیزیی کورد و دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ تێدەکۆشێ. تەنانەت خودی شێخ عوبەیدیللاش لە نامەیەکدا بۆ توێژەری ئینگلیسی – "کۆچران"[65] دەنووسێ: " نەتەوەی کورد لە پتر لە ٥٠٠ هەزار بنەماڵە پێک هاتوە و ئەمە[کورد] – گەلێکی جیاوازە. ئەوان ئایین، یاسا و داب‌ورەسمی تایبەت بە خۆیان هەیە".[66] شێخ عوبەیدیللا لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە وڵاتە ئورووپایی‌یەکان بەرامبەر بە بێ‌یاسایی لە ڕۆژهەڵاتی ئاناتۆلی پێویستە لە بزووتنەوەی کورد بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی پشتیوانی بکەن. لەم پێوەندی‌یەشدا پێداگری دەکرد کە کوردەکان بۆ سەقامگیرکردنی یاسا، نەزم و دادپەروەری دەیانەوێ دەسەڵات بەدەستەوە بگرن، لەم حاڵەتەدا ئەوان هەر ئەو مافەیان دەبێ کە نەتەوەکانی دیکە هەیانە. هەروەها " شێخ عوبەیدیللا لەنامەیەکدا بۆ اقبال‌الدولە حاکمی ورمێ دەنووسی، "ئامانجی سەرەکی ئەو و هاورێیانی، دیتنەوەی ڕێگاچارەیەکی یەکلاکەرەوە بۆ

---

[61] George N. Curzon: Persia and Persian questiin, London 1892, p 53
وەرگیراو لە ناسیۆنالیزمی کورد، مێژوو و نوێخوازی، لاپەڕەی ٥٨

[62] Major Henry Trotter

[63] W. jwaideh. Kurdish National Movment. Ist origins and development. New York 2006. P 77

[64] W. jwaideh. P 81

[65] Dr. James P.Cochran

[66] W. jwaideh. P 81

کێشەی کوردەکانە ... شیاوترین ڕێگاچارە بۆ پرسی کورد، یەکێتی و سەربەخۆیی ئەوانە".[67]

شۆڕشی کورد بە پێی ئەوەی کە سوپای ئێران خەریکی سەرکوتکردنی تورکمەنەکان بوو و بە بەراورد لەگەڵ سوپای عوسمانی لاوازتر بوو، لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە دەستی پێکرد و لە ماوەیەکی کەمدا توانی بە هاوکاریی هەمزەئاغای مەنگوڕ و عەبدولقادر کوڕی شێخ عوبەیدیللا پاش گرتنی شاری سابڵاغ هەتا نزیکەی ورمێ، هەروەها بەرەو تەوریز پێشڕەوی بکا. شێخ خۆی لە لای ورمێ بوو و شێخ عەبدولقادر چوو بۆ مەهاباد و میاندواو و تا بناو چووە پێشێ بەڵام دوای ئەو کوشتارە وەحشییانەی وا لە خەڵکی میاندواوی کرد ئیتر خەڵکی بناو چوونە بەربەرەکانی کردنی و سوپاکەیان تێک شکاند. ڕووداوەکانی کوردستان ترسێکی زۆری خستە دڵی کاربەدەستانی ئێرانەوە، چونکە "ئەگەر تەوریز گیرابا، ئەمە ئەوەی دەگەیاند کە ئێران گەورەترین شار، واتە پایتەختی دووهەمی ئێرانی لەدەست داوە. ئەگەر تەوریز گیرابا، دەتوانرا بگوترێ کە گیرانی تارانیش نزیک بۆتەوە".[68] ترسی بزووتنەوەی کورد، تاران و کاربەدەستانی دەوڵەت و سوپای ئێرانی تووشی ترس و دڵەڕاوکەیەکی زۆر کرد، ئەم پەشێوییە لە وەڵامی ناصرالدین شا لە ٤ی ذیقعدەی ١٢٩٧ی هـ. ق دا کە داوا لە مخبرالدولە وەزیری پۆست وتەلگراف دەکا سەر لە بەیانی ئەم تەلگرافە بۆ تەیموور پاشا خان سەرداری ماکۆ بنێرێ، بە جوانی دیارە کە دەڵێ: *"شێخ یان کەسێکی دیکە کێیە کە ئاوا پڕوویی دەکا؟ بۆچی چوار کورد ئێوەیان تا ئەم ڕادەیە پەشۆکاندوە و زراویان بردوون کە بەم چەشنە قسە و تەلگراف عەرز دەکەن؟ ... نازانم چی بووە کە تا ئەم ڕادەیە بێغیرەت بوون؟ یانی چی؟ سوێند بە خودا، سوێند بە ڕووحی شای*

---

[67] W. jwaideh. P 82

[68] ن.ا. خەڵفین خەبات لە ڕێی کوردستاندا، لاپەڕەی ١٨٤، وەرگێڕ لە ڕووسیەوە جەلال تەقی، سلێمانی ، چاپخانەی ڕاپەڕین١٩٧١

خوالێخۆشبوو ئەگەر ئاور لە باوکی ئەم یاخیانە بەرنەدەن، و لەم چەشنە قسە بێمانایانە بکەن، وەکوو ژنان بجووڵێنەوە، هەمووتان ئاور دەدەم. ئێمە چاوەڕوانیی ئەوەمان لە ئێوە دەکرد و دەکەین کە هێرش بەرنە سەر مەملەکەتانی بیانی، ئاوریان تێبەردن، تاڵانیان بکەن و سەرکەون، نەک ئاوا لە دەست چوار کورد تووشی ترس بن و هەتا ئەم ڕادەیە زەلیل بکەون."[69]

بزووتنەوەی شێخ عوبەیدیللا لە قۆناخی یەکەمی ڕاپەڕینەکەدا سەرکەوت، عەبدولقادر حکوومەتێکی کاتیی پێکهێنا و لە ناوچەی ژێردەسەڵاتی خۆی حاکمەکانی هەڵبژارد و لەسەرکاری دانان. ئەمە لووتکەی سەرکەوتنەکانی ڕاپەڕین بوو، بەڵام ڕاپەڕینەکە نەیتوانی لەمە زۆرتر پەرە بگرێ.کوشت و بڕ و بێ ڕەحمی هێزەکانی کورد لە دەوروبەری ورمێ بوو بە هۆی ڕق و توورەیی و ناڕەزایەتیی ناکوردەکان، لە لایەکی دیکەشەوە "فتوای غزا دژی شیعەکان و ڕاگەیاندنی شەڕی ئایینیی کاریگەرییەکی زۆری لە ولایەتی مراغە هەبوو، بوو بە هۆی کوشتارێکی زۆر لە نێوان سوننە و شیعەکان، لەم نێوانەدا زیانی ماڵیی و ڕووحی شیعەکان زۆرتر بوو، و شکۆ و گەورەیی، هەروەها توانایی سپای مریدەکانی شێخ، شاری تەورێزی تووشی ترس و خۆف کرد"[70]

دەوڵەت هێزێکی زۆری [کە بەشێکشیان لە کوردەکانی جەلالی و تورکەکانی ماکۆ بوون] بە سەرۆکایەتی تێمورخان سەرداری ماکۆ بۆ بەرەکانی شەڕ لەگەڵ شێخ عوبەیدیللا نارد و توانی پاشەکشە بە هێزی ڕاپەرین بکا و هەتا سەرەتاکانی مانگی دیسامبری ١٨٨٠ تەواوی ئەو ناوچانە کە کورد ڕزگاری کردبوون، بگرێتەوە.

---

[69] یوسف بیگ باباپور و مسعود غلامیه، فتنه شیخ عبیدالله کرد، گزارش وقایع حمله اکراد به صفحات آذربایجان در دوره قاجار ص ١٤٨، تهران ، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی١٣٩٠

[70] محمد امین زکی بێگ، زبده تاریخ کرد و کردستان، جلد اول ص ١٨٠، ترجمه یدالله روشن اردلان، انتشارات توس، ١٣٨١

ئەم ڕاپەرینە بەهۆی نەبوونی بەستێنی کۆمەڵایەتی و ئابووری، هەروەها سیاسی و فیکری و بە هۆی چەندبەرەکی و پرژوبڵاویی سیاسی، نەبوونی یەکێتی و تەبایی نەتەوەیی؛ ئاستی خوارەوەی ناسیۆنالیزمی کورد کە سەرچاوەی لە بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی – سیاسی خودی کوردستان دەگرت؛ لاوازیی سوپایی و هەڵە لە لێکدانەوەی ستراتێژی و تاکتیک، هەروەها دەوری نەرێنیی وڵاتە زلهێزەکان وەکوو ڕووسیە و بریتانیا تووشی شکست هات. ڕووسیە لەسەرەتاوە بە هۆی دیتنەوەی بەرژەوەندی خۆی لەبەرامبەر بزووتنەوەی کورددا ڕاوستا و راستەو خۆ و ناڕاستەخۆ یارمەتی تارانی دا. بریتانیاش کە دەسەڵاتی بەسەر ئەستەنبووڵدا هەبوو و لەسەرەتادا بەرژەوەندیی خۆی لە لاوازکردنی تاران و ڕووسیەی هاوپەیمانیدا دەدی، کوردەکانی دژ بە تاران هان دەدا، بەڵام کاتێک هەستی بە گەڕانەوەی مەترسیی کورد دژ بە ئەستەنبووڵ کرد، دژ بە کورد جووڵایەوە.

پاش شکانی شۆڕش، بەشێک لە دەرەبەگ و سەرۆکهۆزە کوردەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لەگەڵ شێخ عوبەیدیللا بەرەو باکووری کوردستان وەڕێ کەوتن، بەڵام تا ماوەیەک هەمزەئاغا درێژەی بە بەرەنگاربوونەوەی خۆی دا. "ئەو هۆزە کوردانە کە سەرۆکەکانیان ڕۆژهەڵاتی کوردستانیان بە جێ هێشتبوو تووشی چەرمەسەری و چەوساندنەوەیەکی دڕندانە لە لایەن ئێرانییەکانەوە بوون. کاربەدەستانی ئێران لە ئەنجامی کوژاندنەوەی ڕاپەرینەکەدا کەوتنە قەڵاچۆکردنی کوردەکان و بێئەوەی گوێ بدەنە تەمەن، یان ژن و پیاو، هەزاران کەسیان دارکاری کرد و پتر لە دووسەد دێی کوردستانیان سووتاند"[71]. لە کاتی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللا و پەیوەستبوونی خەڵکی موکریان، ناصرالدین شادا لە نامەیەکدا بۆ مشیرالدولە

[71] ن.ا. خەڵفین، خەبات لە ڕێی کوردستاندا، لاپەڕەی ١٩١-١٩٠، وەرگێر لە ڕووسیەوە جەلال تەقی، سلێمانی ، چاپخانەی ڕاپەڕین ١٩٧١

(سپاسالاری ئازەربایجان) لە ڕێکەوتی ١٢٩٧ی هـ. ق بە توندی باس لە سزادانی سەخت و تەواوی کوردەکانی سابڵاغ و موکریان و بە زنجیرکێشانی سەرۆکەکان و ناردنیان بۆ تاران دەکا.[72] سوپای ئێرانیش بێ بەزەییانە پاش سەرکەوتنیان، ئەم بڕیارەیان بەجێ گەیاند. ئەسکەندەر غوریانس نووسەری کتێبی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللا لە سەردەمی ناصرالدین شادا، "کە لە سەرەتاوە هەتا کۆتایی ڕووداوەکان لە سابڵاغ و گوندەکانی دەوروبەری بووە، لە ڕاپۆرتێک بۆ ناصرالدین شا دەنووسێ" ئاوری تۆڵەستاندن تا ئەو ڕادەیە بەسەر سپادا زاڵە کە ئەوان بێ لەبەر چاوگرتنی ئاپرووی دەڵەت دەیانەوێ تووی کوردەکان لە سەر زەوی پاک کەنەوە و هەر ئاوادانیک وێران بکەن".[73]

هەرچەند بزووتنەوەی شێخ عوبەیدیللا بە ئاکام نەگەیشت. بەڵام ئەو ڕاپەرینە وەکوو هەنگاوێکی جیددی لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی کورد پێناسە دەکرێ. ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللای شەمزینان(١٢٦٠ – ١٢٥٩)، واتە ١٨٨١ – ١٨٨٠ دژ بە ناصرالدین شای قاجار، پاش ڕاپەڕینی سوڵتانەکانی هەورامان دژ بە فەرهاد میرزا و ڕاپەڕینە خۆجێییەکانی دیکە وەکوو سەرلووتکەی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی کورد لە یەک چوارەمی کۆتایی سەدەی نۆزدەدا پێناسە دەکرێ.

شۆڕشی سوڵتانەکانی هەورامان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان وێنەیەک لە کاردانەوەی سیاسەتی ناوەندیکردنی دەسەڵات و کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی حکوومەتە خۆجێییەکانی کوردستان بوو. ناوچەی هەورامان سەر بە میرنشینی ئەردەڵان لە کاتی دەسەڵاتداری ناصرالدین شا چەندین شۆڕشی گەورەی بە خۆیەوە بینی. سیاسەتی لابردنی کاربەدەستانی خۆجێی

[72] ابراهیم صفائی، اسناد برگزیده دوره قاجار، سند چهارم، ص ١٢، انتشارات بابک، تهران ٢٥٣٥

[73] سید محمد صمدی، تاریج مهاباد ص ٤١، انتشارات ڕهرو مهاباد، ١٣٧٣

و هەڵبژاردنی حاکمەکان لە دەرەوەی کوردستانەوە، گوشاریماڵیاتی، زوڵم و زۆری بێ پسانەوەی حکوومەتی قاجار، نەخشێکی بەرچاوی لە سەرهەڵدانی شۆڕشی هەورامان هەبوو. شۆڕشی هەورامان لە کاتی دەسەڵاتداری ناصرالدین شا بۆ ماوەی چوار ساڵ (١٢٨٨–١٢٨٤ه. ق واتە١٨٧١- ١٨٦٧ز) ئیدارەی ولایەتی کوردستانی[74] تووشی کێشە کرد، و پاش کۆتاییهاتن بە حکوومەتی ئەردەڵانەکان، ئەم ستەمکارییە نەک هەر کەمی نەکرد بەڵکوو چەند قاتیش زیادی کرد.

لە ساڵی ١٢٨٥ ه. ق (١٨٦٨ز) پاش مردنی غوڵام شا خان ئاخرین میری ئەردەڵان، ناصرالدین شا، مامی خۆی واتە فەرهاد میرزای معتمدالدولەی کرد بە حاکمی ئەم ناوچەیە و ئیدارەی ئەم وڵایەتە راستەوخۆ کەوتە ژێر کۆنترۆڵ و دەسەڵاتی حکوومەتی ناوەندی. دیاریکردنی فەرهاد میرزا بە مانای کۆتایی هاتنی میرنشینی ئەردەڵان بوو.

کووژرانی حەسەن سوڵتانی هەورامی و گیرانی دوو براکەی - مستەفا سوڵتان و بارام بەگ بە فەرمانی فەرهاد میرزا، ڕێخۆشکەری شۆڕشی نوێی هەورامان و هەڵبژاردنی رۆستەم سوڵتان کورە گەورەکەی حەسەن سوڵتان وەک حاکمی هەورامان بوو. هێرشی هێزەکانی کورد بۆ سەر سوپای فەرهاد میرزا لە نزیکەی گوندی "هەنجمەنە" و کوژرانی ٣٦ کەس و بە دیلگرتنی ١٨ کەس و دەربازبوونی خودی فەرهاد میرزا بوو بە هۆی

[74] ویلایەتی کوردستان بە پانتایی ٢٢٥٠ فرسەخی چوارگۆشە (١٣٥٠٠ کیلۆمیتری چوارگۆشە)، لە سەردەمی ناسری بەولاوە بوو بە بەشێک لە بیست مەملەکەتی ئێران و ناوەندەکی سنە بوو. لە سەردەمی ناصرالدین شادا بە کۆی کوردستان، کرماشان و هەمدان "ئەیالەتی مرکزیە" دەکوترا. لە کاتی قاجاردا بەشێک لە خاکی کوردستانی ئێران لە لایەن عوسمانیەکانەوە داگیر کرا و دوو ناوچەی لۆرستان و هەمدانیش لێ جیاکرایەوە. هەروەها لە کۆتایی دەسەڵاتداریی قاجاردا ولایەتی گروس لە کوردستان جیاکرایەوە و حاکمێکی سەربەخۆ لە لایەن دەوڵەتی ناوەندی بۆی دیاریکرا.

سەرشۆڕیەکی گەورە بۆ مامی ناصرالدین شا. نووسەری حدیقەی ناصری لە کتێبەکەیدا باسی *"تلانەوەی فەرهاد میرزا لە ناڕەحەتی وەکوو مار بە دەوری خۆیدا"* دەکا. بۆ قەرەبوو کردنەوەی ئەم شکستە فەرهاد میرزا داوای هێزی پشتیوانی لە ناوەند کرد. ناصرالدین شا سێ فەوجی گەورەی بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشی هەورامان نارد، ئەوانیش پاش هێرشێکی بەرفراوان گوندی نەوسوود ناوەندی هەورامانی لهۆن و دزڵی ناوەندی هەورامانی تەختیان داگیر کرد. سوپای ئێران لەسەر ڕێگایان تەواوی حاسڵاتی کشتوکاڵی 'شامیان'یان سووتاند و 'دزڵی'یان تاڵان کرد و ئاوریان تێبەردا. فەرهاد میرزا لە نامەکانیدا سەرکەوتنی خۆی لە هەورامان وەکوو گرتنی سباستیناپۆل لەقەڵەم دەدا و هەورامانی‌یەکان وەکو"دێونژاد"، "بەدفەڕ" و "دڕندەی دەروون پیس" ناو دەبا.[75]

لە ساڵەکانی پاش شکستی بزووتنەوەی شێخ عوبەیدیللادا، کورد لە تەواوی کوردستان درێژەی بە خەباتی خۆی دژ بە دەسەڵاتدارەکانی ئێران و عوسمانی دا، وەکوو: شۆڕشی دەرسیم (١٨٩٢-١٨٩٣)، ڕاپەڕینی کورد و عەرەبەکان دژ بە دەسەڵاتی تورکەکان لە باشووری کوردستان (١٩٠٧-١٩٠٨)، شۆڕشی برایمپاشا سەرۆکی کۆنفێدڕاسیۆنی عەشیرەکان و فەرماندەی دوو تابووری (هەنگی) حەمیدیە (١٩٠٨-١٩٠٧)، شۆڕشی کوردەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە ڕێبەریی جەعفەرئاغا، محەمەدئاغا و بە تایبەتی سمایل‌ئاغای سمکۆ پاش کوژرانی جەعفەرئاغای هەرکی لە هاوینی ١٩٠٥ و هتد. لە نێوان ساڵەکانی ١٩١٨-ی ١٩١٤ی زدا ڕاپەڕینی کورد بە ڕێبەریی مەلا سەلیم لە بدلیس، شۆڕشی بارزان بە ڕێبەریی عبدالسلام بارزانی لە ساڵی ١٩١٤دا، هەروەها

---

[75] عبدالله عطایی، افراسیاب جمالی، کامران حمانی، واکاوی زمینەها و علل شورش اورامان در عصر ناصری، ص ٩٥، ، تاریخ‌های محلی ایران، مقاله 5، دوره 3، سال سوم-شماره دوم-پیاپی 6 بهار و تابستان 94، پاییز 1394، صفحه 84-97، دانشگاه پیام نور

ڕاپەڕینی سلێمانی بە ڕێبەریی شێخ مەحموود لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، جێگایەکی تایبەتی‌یان لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی کورد هەیە.

ڕاپەڕینی خەڵکی بدلیس بە ڕێبەریی مەلا سەلیم لە نەورۆزی ساڵی ١٩١٤ دا دەستی پێکرد و توانی لە ماوەیەکی کەمدا بۆ ناوچەکانی دیکەی کوردستانیش پەل باوێژێ. مەلا سەلیم کوردێکی زازا و لە کاتی ڕاپەرینەکەدا تەمەنی ٦٠ ساڵ بوو. گیرانی شێخ سەلیم لە لایەن سوپای عوسمانی‌یەوە لە مارسی ١٩١٤دا ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر دەستپێکی پێش‌وەختی ئەم ڕاپەڕینە هەبوو. بە پێی تێلگرامی نهێنیی میخاییل نیکۆلایویچ گیرس[76] باڵوێزی ڕووسیە لە ئەستەنبووڵ، ڕێکەوتی ١٢ی مارسی ١٩١٤، تورکەکان شێخ سەلیمیان لە ڕێگای بدلیس گرت، بەڵام نزیک بە ٧٠٠ کوردی چەکدار شێخیان لە دەستی تورکەکان ڕزگار کرد. دەستپێکی پێش‌وەختی ڕاپەڕینەکە بە باوەڕی یوسف کامیل بەدرخان، ئاکامێکی تاڵی بە دواوە بوو، [77] بە هۆی هەڵەیەکی تاکتیکی لە شەڕ و نەبوونی هاوئاهەنگی لە نێوان هێزەکانی ڕاپەریندا، تورکەکان توانیان لە ماوەیەکی کەمدا شاری بدلیس بگرنەوە. شێخ سەلیم و بەشێک لە ڕێبەرانی شۆڕش پەنایان بردە بەر کۆنسوولی ڕووسیە لە بتلیس. سەرکۆنسوولی بریتانیا لەم پێوەندی‌یەدا ساڵی ١٩١٤ 'نەبوونی هاوئاهەنگیی (کۆئۆردیناسیۆن) وەکوو هۆی زەبرخواردن و شکستی کوردەکان پێناسە دەکا.[78] لە ٢٣-٢٢ی ئاوریلی ١٩١٤دا شێخ شهابالدین، شێخ سەعید، عەلی و براکەی شێخ محەممەد شیرین و ١٠ کەسی دیکە لە بدلیس لە سێدارە دران. پێنج مانگ پاش شکانی ڕاپەڕینەکە، هێزەکانی عوسمانی بە هۆی دەسپێکی

[76] Mikhail Nikolayevich Giers - Михаил Николаевич Гирс

[77] ک. و. وێرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی کورد، مێژوو و نوێخوازی، لاپەڕەی ١٣٥

[78] ک. و. وێرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی ... لاپەڕەی ١٣٩

شەڕی ڕووس و ئاڵمان و هاوپەیمانەکانی واتە عوسمانی، هێرشیان کردە سەر کۆنسوولخانەی ڕووسیە، و پاش گرتنی تەها سەلیم و هاوڕێیانی، دەستبەجێ لە سێدارەیان دان.

بەهاری ساڵی ١٩١٤ ڕاپەڕینی کوردەکانی باشووری کوردستانیش بە ڕێبەریی شێخ عبدالسلام بارزانی بوو بە هۆی رزگارکردنی مووسڵ و بەشێکی بەرچاو لە ویلایەتی بەغدا. ئەم ڕاپەڕینە لە لایەن تورکانەوە سەرکوت کرا و شێخ عبدالسلام بەو هیوایەی کە بتوانێ پشتیوانیی سمکۆ وەدەست بێنێ، چوو بۆ ورمێ و لەوێشەوە ڕەوانەی تفلیس بوو، بە پێی ڕاپۆرتی ڕۆژنامەی ڕووسیی "قەفقاز" ڕێکەوتی ١٥ی ئاوریلی١٩٠٤، شێخ عبدالسلام هەوڵی خۆشاردنەوەی لای مارشیمۆن دابوو.[79] شێخ کاتی گەڕانەوەی لە پاییزی هەر ئەو ساڵەدا بۆ باکووری کوردستان، بە هۆی خەیانەتی سۆفی عەبدوڵڵای شکاکەوە گیرا و ڕادەستی عوسمانی کرا. لە کۆتایی ساڵی ١٩٠٤ دا شێخ و دوو هاوڕێی لە مووسڵ لە سێدارە دران.

لە دەیەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا سمکۆ وەکوو سەرۆک عەشیرەی شکاک بە دەسەڵاترین کەس لە ناوچەی ڕۆژئاوای گۆمی ورمێ، هەروەها لە درێژایی سنووری ئێران و عوسمانی بوو. شکاکەکان کە نزیکەی ٢هەزار بنەماڵە دەبوون، بەگشتی دانیشتووی ناوچەی سۆما و برادۆست و ڕۆژئاوای سەڵماس و ورمێ بوون. هیچکام لە تورک و ڕووسەکان بە پێی پێوەندیی ناڕاستەوخۆی سمکۆ لەگەڵ ئەوان، پێش شەڕی یەکەمی جیهانی ناوچەی شکاکەکانیان داگیر نەکرد. بە ڕواڵەت سمکۆ تا پێش ساڵی ١٩١٣ هاوکاری ئازەری‌یەکانی لایەنگری عوسمانی و دوژمنی ڕووسەکان بووە. لە

[79] ک. و. وێرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی ... لاپەرەی ١٣٣

سەرەتاکانی شەڕی جیهانیی یەکەمدا سمکۆ بە ئاشکرا بۆ سوودی تورک و ئەڵمان و دژی ئێران شەڕی کرد.

ئەو وڵاتانە کە لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا بەشدار بوون هەوڵیان دەدا کورد بۆ مەبەستی خۆیان بەکار بێنن، سمکۆ کە سەرۆکعەشیرەی شکاک لە ناوچەی مەرگەوەڕ و برادۆست بوو هەمیشە لە هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆدا بوو. سمکۆ پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ زۆربەی کەسایەتییەکانی نەتەوەیی کورد وەکوو شێخ مەحموود، عەبدولرزاق بەدرخان و سەید تەها هەبوو، هەروەها بە هۆی پێکهێنانی ژیانی هاوبەش لەگەڵ خوشکی سەید تەها کە نەوە و جێگری شێخ عوبەیدیللا بوو، هاوکاری و پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ ئەو پێک-هێنابوو. هەر چەند مێژووی سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی سمکۆ دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی پێش شەڕی یەکەمی جیهانی و بە تایبەتی پاش کوژرانی جەعفەرئاغای برای لە تەوریز بە دەست کاربەدەستانی حکوومەتی ئێران لە ساڵی ١٩٠٥ی ز لە کاتی وتووێژدا، بەڵام نەخشی سەرەکیی ئەو لە خەباتی ڕزگاریخوازانەی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا هی سالەکانی پاش تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانییە.

لە ساڵانی کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا کە سوپای عوسمانی بەردەوام تووشی شکست دەبوو و هێزەکانی ئینگلیس لە سلێمانی و کەرکووک و مووسڵ نزیک دەبوونەوە، شێخ مەحموودی حەفید پاش زنجیرە وتووێژێک لەگەڵ ڕووس و ئینگیسییەکان بەستێنی ڕاپەڕینی خۆش کرد و بوو بە تەنیا هێزی دەسەڵاتداری ئەم ناوچەیە

کۆتایی

- دابەشکرانی کوردستان لە نێوان دوو ئیمپەڕاتووڕیی عوسمانی و ئێران پاش شەڕی چاڵدران لە ساڵی ١٥١٤ زاییندا و دیاریکردنی سنووری ئەم دوو وڵاتە بە پێی پەیماننامەی ساڵی ١٦٣٩ ، واتە ساڵێک پاش گرتنی شاری بەغدا لە لایەن سوڵتان مرادی چوارەمەوە، هەروەها دەوامی کێشەی سنووریی لە نێوان داگیرکەرانی خاکی کوردستاندا هەتا واژۆکردنی گرێبەستی ئەرزەڕۆم لە ساڵی ١٨٤٧ دا بە بەشداریی ڕاستەوخۆی بریتانیا و ڕووسیە، بوو بە هۆی دوولەتبوونی نیشتمانی کوردان.
- سەرلەنوێ دابەشکردنەوەی بەشێک لە خاکی کوردستان (لە عوسمانی) بە پێی پەیمانی سایکس پیکۆ پاش شەڕی یەکەمی جیهانی لە نێوان سێ دەوڵەتی تورکیا، عێراق و سووریادا کێشەی نەتەوەیی کوردی ئاڵۆزتر کرد و چارەنووسی ئەو خەڵکەی بە چارەنووسی سیاسیی وڵاتە داگیرکەرەکانیەوە بەستەوە، بوو بە هۆی پێکهاتنی بەربەستێکی جیددی لە ڕەوتی دامەزراندنی دەوڵەتی یەکگرتوو و سەربەخۆی کوردستان.
- سنوور و کەوشەنی نیشتمانی کوردان بە تایبەتی پاش شەڕی یەکەمی جیهانی تووشی ئاڵوگۆڕێکی گەورە هات. بە تورک و عەرەبکرانی بەشێک لە خاکی کوردستان، کۆچ و جێگۆڕکەپێکردنی بە زۆر، شەڕی بێپسانەوە، کۆمەڵکوژی و سەرکوتکردنی بزووتنەکانی کورد و هتد، بوون بە هۆی زۆرتر شێواندنی سنوورەکانی کوردستان، تەنانەت لە چوارچێوەی وڵاتە داگیرکەرەکانیشدا.
- کوردستان بە هۆی جێگە و پێگەی جوغرافیایی – سیاسی کە دەگەڕێتەوە سەر سنووریبوونی ئەم وڵاتە لە نێوان چەندین دەوڵەتدا، هەبوونی نەوت و سامانی ژێرزەوی و کانزایی، شیاوبوونی بۆ کشتوکاڵ و ئاژەڵداری، بازاڕی باش بۆ فرۆشتنی

کەلوپەلی وڵاتە بیانییەکان و هتد لە سەدەی ١٩ بەملاوە سەرنجی وڵاتە زلهێزەکانی بەرەو خۆی ڕاکێشا، بە تایبەتی پاش شەڕی یەکەمی جیهانی کەوتە نێو بازنەی مامەڵە سیاسییە جیهانییەکانەوە.

- گەلی کورد پاش فارس، عەرەب و تورک، چوارەمین گەلی گەورە لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستە. لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و دەستپێکی سەدەی بیستەمدا وێڕای گۆڕان لە جۆغرافیایی سیاسیی جیهان و ناوچەدا، هەروەها سەرهەڵدانی دەیان دەوڵەتی نوێ لەسەر نەخشەی جیهان، گەلی کورد سەرەڕای خەباتێکی بێوچان و خوێناوی نەیتوانی بە مافی نەتەوەیی خۆی واتە دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان بگا.
- نەبوونی یەکێتیی نەتەوەیی لە کوردستان، پێکنەهاتنی فدراسیۆنێکی بە هێز لە میرنشینە سەربەخۆ و نیوە سەربەخۆکان لە ژێر ڕێبەرییەکی بەتوانا و کارزاندا بۆ هاوئاهەنگی و بەڕێوەبردنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی کورد لە تەواوی کوردستان، شکڵنەگرتنی ناسیۆنالیزمێکی بە هێزی فیئۆدالی، قەتیس‌مانەوە لە بەرژوەندیی تەسکی تاکەکەسی – عەشیرەییدا، شەڕی نیوخۆیی، کوشتن و تاڵانکردنی یەکتری، و بە قەولی میرشەرەفخان و سەیدای خانی، "ملهوری و لاساری و دەمارگرژی و ملئەستووری"،[80] هەروەها لەبار نەبوونی بارودۆخی جیهانی و ناوچەیی، بوونە هۆی سەرنەکەوتنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی گەلی کورد. بە قەولی مامۆستا هەژار لە پێشەکیی شەرفنامەدا، لەوە دەچێ قسەکەی مامۆستاکەی

[80] مامۆستا هەژار، پێشەکی وەرگێر بۆ شەرەفنامە، مێژووی ماڵەمیرانی کوردستان، میرشەرەف خانی بدلیسی لاپەڕەی ٣٨، چاپی هەشتەم. پەخشانگای پاییز، تاران ١٣٩٣ی هەتاویی

سوڵتان مراد دوور لە ڕاستی نەبووبێ کە دەڵێ: "کورد ئەوەتەی هەیە – لە وتەی شادە و ئیماندا نەبێ – یەکتریان نەگرتوە!".[81]

- لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمی زایینیدا نفووزی ڕوو لە گەشەی سیستمی سەرمایەداری و هەڵوەشانەوەی سیستمی باوکسالار- عەشیرەیی لە کوردستان، کۆتایی هاتن بە حکوومەتە سەربەخۆ و نیوەسەربەخۆیەکان (میرنشینەکانی کورد)، هەروەها بە ناوەندیکردنی دەسەڵات، جیاوازیدانان لە بوارەکانی ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری و فەرهەنگیدا، بوون بە هۆی سەرهەڵدانی چەوساندنەوەی نەتەوایەتی و بەرزبوونەوەی ئاستی بەرەنگاری و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی "نەتەوەیی" لە کوردستان.

[81] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەی ٣٩

سەرچاوەکان

به فارسی

- یرواند آبراهامیان، ایران در بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، جدول شماره ۱، ساختار قومی ایران، نشر نی، چاپ شانزدهم، تهران ۱۳۸۹
- یرواند آبراهامیان، مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران، مترجم سهیلا ترابی فارسان، شرکت نشر و پژوهش شیرازه کتاب، چاپ اول ، تهران۱۳۸۷
- یرواند آبراهامیان، تاریخ مدرن ایران ، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، نشر نی، چاپ چهارم ، تهران۱۳۸۹
- سعید نفیسی، تاریخ معاصر ایران، ص ۲۷، انتشارات فروغ، تهران ۱۳٤٥
- لازاریف و ... تاریخ کردستان صص، ۱۷۱ و ۱۷۲، مسکو ۱۹۹۹، ترجمه فارسی، منصور صدقی و کامران امین آوه، انتشارات فروغ، ۱۳۸٦، کلن، آلمان
- لازاریف، محوی و ... کردستان معاصر، ترجمه کامران امین آوه، چاپ دوم، نشر روشنگری، آلمان ۲۰۱۷
- لازاریف، کردستان در ابعاد ژئوپلیتیک، ترجمه از روسی، کامران امین آوه
- لازاریف، اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی و کردستان (سالهای ۱۹٤٥ -۱۹۱۷ میلادی)، ترجمه از ک. امین آوه
- ا.آ گرانتوسکی و ... تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه کیخسرو کشاورزی، دانشگاه دولتی مسکو ۱۹۷۷
- م. س. ایوانف، تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ تیزابی، ح. قائم پناه، تهران، سلوج، ۱۳٥٦
- دیوید مک داول، تاریخ معاصر کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، انقلاب، ناسیونالیسم و جنگ، چاپ دوم، پانیذ تهران۱۳۸۳
- جاناتان رندل، با این رسوایی چه بخشایشی، ترجمه ابراهیم یونسی، انتشارات پانیذ. تهران،۱۳۷۹
- جواهر لعل نهرو، نگاهی به تاریخ جهان، جلد دوم، ترجمه محمود تفضلی، چاپ ۱۳، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۸۹
- رومان گیرشمن، کایلر یانگ و ... ایران باستان، ترجمه و تدوین دکتر یعقوب آژند، انتشارات مولی، چاپ اول ۱۳۸۹
- ژاک دو مرگان، زمین شناسی ایران، ترجمه کاظم ودیعی، نشر چهر، تبریز ۱۳۳۹
- محمد امین زکی بیگ، زبده تاریخ کرد و کردستان، جلد اول، ترجمه یدالله روشن اردلان، نشر توس، تهران۱۳۸۱

- علی گلاویژ، مناسبات ارضی در کردستان(فروپاشی نظام عشیرای) چاپ اول، انتشارات روزبه ، تهران۱۳٦۱
- شیخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ کرد و کردستان و توابع یا تاریخ مردوخ، جلد اول، عده نفوس کردستان، چاپ دوم، ۱۳۵۱
- ایرج اسکندری، در تاریکی هزاره‌ها، به کوشش علی دهباشی، چاپ اول نشر قطره، تهران ۱۳۷۷
- غلامرضا طباطبایی، منشآت فرهاد میرزا معتمدالدوله، شرکت چاپ و انتشارات علمی تهران ۱۳٦۹
- علی اصغر شمیم همدانی، کتاب کردستان، مطبعه امید،، تبریز۱۳۱۲
- یوسف بیگ باباپور و مسعود غلامیه، فتنه شیخ عبیدالله کرد، گزارش وقایع حمله اکراد به صفحات آذربایجان در دوره قاجار، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۹۰
- ابراهیم صفائی، اسناد برگزیده دوره قاجار، سند چهارم، انتشارات بابک ۲۵۳۵، تهران
- سید محمد صمدی، تاریخ مهاباد، انتشارات رهرو مهاباد، ۱۳۷۳
- عبدالله عطایی، افراسیاب جمالی، کامران حمانی، واکاوی زمینه‌ها و علل شورش اورامان در عصر ناصری، تاریخ‌های محلی ایران، مقاله 5، دوره 3، سال سوم-شماره دوم-پیاپی 6 ، دانشگاه پیام نور، بهار و تابستان 94، پاییز 1394،
- جمال میرزا عزیز، قیام ۱۸۸۰ کردستان در اسناد محرمانه بریتانیا، ترجمه بهزاد خوشحالی، نور علم، همدان ۱۳۷۹
- عباس زارعی مهرورز، بررسی تاثیرات سیاسی و اجتماعی طریقت‌های کردستان در آغاز قرن بیستم، تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹٤
- معصومه خباز، تاریخچه‌ی تقسیمات کشوری در ایران و کاربرد آن در سرشماری، آمار، شماره‌ی ۲۱ آذر و دی ۱۳۹۵
- قانون تشکیل ایالات و ولایات و دستورالعمل حکام، مصوب ١٤ ذیقعده ۱۳۲۵،

http://rc.majlis.ir/fa/law/show/90101

- مظهر ادواری، جنگ جهانی اول، تبعات و پیامدهای آن در هورامان، جام جم، ۱۷ تیر ۱۳۹۳

به کوردی

- میرشەرەف خانی بدلیسی، شەرەفنامە، مێژووی ماڵەمیرانی کوردستان، وەرگێرانی ماموستا هەژار، چاپی هەشتەم. پەخشانگای پاییز، تاران ۱۳۹۳ی هەتاویی
- درایڤر و کورد، کۆمەڵەی پێنج وتار، لاپەرەی ۱۳۱-۱۳۰، وەرگێران ئەنوەری سوڵتانی، بنکەی ژین سلێمانی ۲۰۰۵

- کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، کۆری زانیاریی، بەغداد ١٩٧٥
- ن.ا. خەڵفین خەبات لە ڕێی کوردستاندا، وەرگێر لە ڕووسیەوە جەلال تەقی، سلێمانی ١٩٧١، چاپخانەی ڕاپەڕین
- عەبدولقادر شکاک، بارودۆخی سیاسیی کوردستان لە نێوان ساڵانی ١٩٠٥-١٩٣٠، ، چاپی یەکەم ٢٠١٣، دەزگای ڕۆشنبیریی جەماڵ عیرفان، سلێمانی
- کاوەی بەیات، خۆرهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارتی ناوخۆی ئێراندا تایبەت بە یەکەمین جەنگی جیهانی. وەرگێرانی مستەفا غەفوور. هەولێر ٢٠١٣، دەزگای موکریانی

بە ڕووسی

- ژیگالینا، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە ئێران(ساڵەکانی ١٩٤٧-١٩١٨) دەزگای زانست، مۆسکۆ، ١٩٨٨
- ک. و. وێرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی کورد، مێژوو و نوێخوازی، ئاکادێمی زانستیی ڕووسیە، ئەنستیتووی ڕۆژهەڵاتناسی، دەزگای چاپی URSS مۆسکۆ.٢٠١٥
- ن. ز. مۆساکی، کوردستان: سامان و سیاسەت، بەرگی یەکەم، ئەنستیتووی ڕۆژهەڵاتناسی، مۆسکۆ ٢٠٠٥
- ئەنسیکلۆپێدیای مێژووی سۆڤییەتی، ، بەرگی ١٠، مۆسکۆ،١٩٦٧ http://adverbum.org/ru/sovetskaja-istoricheskaja-enciklopedija10=514

بە ئینگلیسی

- Wadie Jwaideh, Kurdish National Movement, Its origins and Development, First Edition 2006, Syracuse University Press, New York,
- World War I, https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_I